АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
2
1982

ISSN 0324-1203

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XXIV
2
1982

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Политическата обстановка в Югоизточна Тракия около средата на III в. пр. н. е.

(по нумизматични данни)

ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Бронзови монети на първите Селевкиди не са засвидетелствувани в намерените в Тракия монетни съкровища. Изхождайки само от този факт, можем с основание да приемем, че този вид антични монети нямат отношение към характерния за Тракия през III — първите десетилетия на II в. пр.н.е. стоково-паричен обмен.

Подобна констатация обаче не съвпада със сведенията за намерени при разкопки бронзови монети на Селевкидите в някои от най-интересните антични обекти в Тракия — Севтополис, Аполония и Кабиле — и особено за контрамарките върху значителна част от тях. Засега са обнародвани само монетите от разкопките на некропола на Аполония, както и част от контрамаркираните монети от Кабиле и от Акве калиде.[1] Макар и непълни, тези публикации, към които ние прибавяме и нови екземпляри от Кабиле,[2] дават възможност да направим преоценка на някои неправилни определения и тълкувания на намерените у нас бронзови монети на Селевкидите. Както ще видим, последните хвърлят светлина върху редица все още неизяснени моменти в политическата история на Тракия около средата на III в. пр.н.е.

В публикациите на материалите от некропола на Аполония са описани три бронзови монети на Антиох I,[3] които по отношение на броя на останалите „чужди" бронзови монети (5 на Филип II, 2 на Александър III, 3 на Лизимах) съвсем не са малко. От описанията на две от тях (лицева страна с изображение на „мъжка глава" и обратна — с триножник, под който като допълнителен знак е представена котва) и особено от гравирания надпис **ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΑΝΤΙΟΧΟΥ** се вижда, че принадлежат на някои от тримата едноименни владетели — Антиох I (280—261), Антиох II (261—246) или Антиох III (222—187). Бронзовите монети на Антиох I от типа глава на Аполон/триножник нямат като допълнителен знак котвата на Селевкидите и притежават някои други иконографски и стилови отличия (като прическата на Аполон, украсата на триножника и пр.).[4] Още по-характерен е случаят с бронзовото монетосечене на Антиох III. Там типът глава на Аполон/триножник изчезва напълно.

Тези факти показват, че трите бронзови монети от некропола на Аполония са на Антиох II, наследник на Антиох I. На опакото на най-добре запазения екземпляр, постъпил в нумизматичната сбирка на Националния археологически музей (обр. 1), се забелязва монограмата ⅄, характерна за бронзовите монети на Антиох II, отсечени в монетарницата на Сарди.[5]

Същите иконографски и стилови белези (глава на Аполон с дълги, завити на масури къдрици, богато украсен триножник и кот-

вата като допълнителен знак) характеризират трите монети от Акве калиде, както и тези, намирани масово при разкопките на Кабиле. Много от тях са контрамаркирани с един отличителен за Кабиле иконографски тип — миниатюрно изображение на Артемида Фосфорос в дълъг хитон, права насреща, държаща две високи пламтящи факли в ръце.[6] В някои по-редки случаи е налице друга контрамарка на Кабиле, съставена от първите три букви на името на града ꟻ⋖.[7] Издавани на два пъти в две отделни студии, свързани с проучването на античните монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия[8] и с нумизматиката на град Кабиле,[9] тези монети са отдадени на Антиох I[10] или пък на управлявалия десетилетия по-късно негов потомък Антиох III[11]. Затрудненията, с които сега се сблъскваме, идват от факта, че и в двата случая не е отбелязано по какъв каталог, корпус или монографично изследване на монетосеченето на сирийските владетели са определени въпросните контрамаркирани монети. При липсата на подобни библиографски данни ние сме принудени да проследим пътя на разсъжденията на техния издател. Докато в първия случай свързването им с името на Антиох I е станало може би автоматично, като е следвана опростената хронология в монетосеченето на сирийските владетели, при втория (отдаването им на Антиох III) са взети пред вид конкретни факти, отразяващи политическите попълзновения на Селевкидите към богатствата на Древна Тракия.

За разлика от Антиох I, който, зает да отстоява застрашените си азиатски владения, нямал никакви аспирации към Тракия, неговият потомък Антиох III Велики активно участвувал в политическите конфликти в югоизточната част на Балканския полуостров. В края на III — началото на II в. пр. н.е. Южна Тракия е оспорвана между македонските владетели, Селевкидите и експанзивните тенденции на Римската република. Ролята на Антиох III в тези събития е засвидетелствувана в редица достоверни исторически извори. Тит Ливий[12] и Апиан[13] дават интересни подробности за действията на сирийския владетел в Тракия. Той преминал с флотата си в Тракия, покорил я, подчинил тези, които му се противопоставяли, укрепил Херсонес и възстановил Лизимахия.[14] В това илюстрирано в изворите присъствие на Антиох III в Югоизточна Тракия е потърсено обяснението на контра-

1

2

●*Обр. 1. Бронзова монета на Антиох II от разкопките на некропола на Аполония. Fig. 1. Monnaie en bronze d'Antiochos II des fouilles de la nécropole d'Apollonia*

●*Обр. 2. Бронзова монета на Антиох II с контрамарка — изображение на Артемида Фосфорос— от разкопките на Кабиле. Fig. 2. Monnaie en bronze d'Antiochos II avec contremarque—représentation d'Artémis Phosphoros des fouilles de Cabyle*

маркираните в Кабиле бронзови монети, които, както видяхме, принадлежат на Антиох II Теос. С него се свързват и редица други монети от същия тип, намерени при разкопките на Кабиле. Някои от тях са постъпили в нумизматичния фонд на Националния археологически музей (обр. 2), а други са притежание на частни колекционери (обр. 6). За разлика от контрамаркираните монети тези екземпляри са по-добре запазени — обстоятелство, което дава възможност да различим някои от характерните за монетарницата на Сарди символи и монограми (факла, ⅄, Σ и др.).[15] По времето на Антиох II Сарди е не само политически и административен център на Селевкидите, но и монетарница с най-голяма дейност и прерогативи.[16] Преди да приключим с анализа на контрамаркираните в Кабиле монети от типа глава на Аполон/триножник, трябва да споменем, че характерните за този античен град контрамарки — Артемида Фосфорос и монограмата, съставена от първите три начални букви на името на града — са отбелязани и в обобщителното проучване върху контрамаркираните и препечатани монети от гръцката античност.[17] В него е изказано предположението (макар и неподкрепено с факти), че контрамаркираните в Кабиле екземпляри, определени от Т. Герасимов като монети на Антиох I или пък на Антиох III, са отсечени в монетарницата на Сарди по времето на Антиох II Теос.[18]

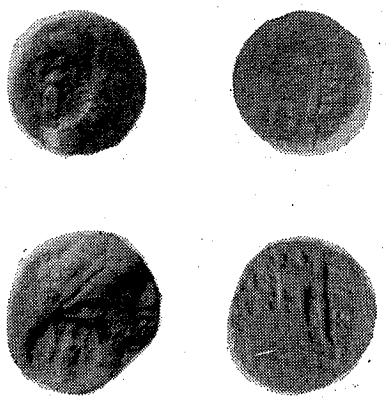

Обр. 3. Бронзова монета на Антиох II с контрамарка — изображение на Артемида Фосфорос — от разкопките на Кабиле. Fig. 3. Monnaie en bronze d'Antiochos II avec contremarque—représentation d'Artémis Phosphoros des fouilles de Cabyle

Обр. 4. Бронзова монета на Антиох II с контрамарка — изображение на Артемида Фосфорос — от разкопките на Кабиле. Fig. 4. Monnaie en bronze d'Antiochos II avec contremarque—représentation d'Artémis Phosphoros des fouilles de Cabyle

Правилното определяне и тълкуване на монетите от типа глава на Аполон/триножник показва, че около средата на III в. пр.н.е. в циркулационната среда в Югоизточна Тракия навлизат значителен брой бронзови монети на Антиох II Теос.

Освен монетите от разкопките на Аполония и на Кабиле и тези от Акве калиде с монетосеченето на Антиох II се свързва и едно недобре локализирано съкровище с бронзови монети на Лизимахия.[19] Най-голямата част от представените в него екземпляри (с изображение на младежка глава на Херакъл/Ника с лавров венец в ръка) е препечатана върху монети от типа глава на Аполон с дълги коси/триножник — котва и надпис ↓ΑΝΤΙΟΧΟΥ/↓ΒΑΣΙΛΕΩΣ.[20]

Изхождайки от успешните домогвания на Антиох III към господство над проливите и Тракия, които играят голяма роля в неговите военни и политически операции, издателят на находката свързва първообразните монети, препечатани в монетарницата на Лизимахия, с Антиох III.[21] Оттук той определя погрешно (след 190 г. пр. н. е.) последния етап в автономното монетосечене на „възстановената" от Антиох III Лизимахия.[22]

Коригирайки тази интерпретация, Е. Нюел разглежда препечатаните монети от находката само като характерен пример за големия ареал на разпространение на отсечените в монетарницата на Сарди бронзови монети на Антиох II.[23] Подобно свързване (макар и косвено) на препечатаните в Лизимахия монети с монетосеченето на Антиох II е направено и в Инвентара на съкровищата от гръцки монети. Укриването на находката, датирано около 240 г. пр.н.е.,[24] е terminus ante quem в отсичането на съдържащите се в нея монети.

Големият брой бронзови монети на Антиох II, препечатани в монетарницата на Лизимахия, е признак на интензивен приток на бронзови монети на сирийския владетел към Тракийски Херсонес и Лизимахия. Както отбелязахме вече, подобно явление се проследява в Акве калиде, Аполония и особено в Кабиле (тук за разлика от Лизимахия бронзовите монети на Антиох II след участие в циркулационната среда били подлагани не на препечатване, а на контрамаркиране).

В нумизматиката е добре познат принципът за локалното предназначение на бронзовите монети. Те рядко се разпространяват извън границите на официалната държавна власт (полис или владетел), от чието име са отсечени и пуснати в обръщение. Само в случаите, когато принадлежащите на съседни полиси или владетели „чужди" монети участвували в местния стоково-паричен обмен, бивали при необходимост контрамаркирани наред със собствените „домашни" монетни знаци.[25] Прилагането на този принцип по отношение на циркулацията на бронзовите монети на Антиох II в Югоизточна Тракия показва, че в определен момент от своето управление сирийският владетел е активен участник в разиграли се тук политически събития.

В изследванията върху историята на Селевкидите,[26] както и в тези, свързани с политическата обстановка в Тракия между 279 и 216 г. пр.н.е.,[27] действията и присъствието на Антиох II в югоизточната част на Балканския полуостров или са отбелязани съвсем повърхностно, или пък са отминати с мълчание. Най-голямо внимание е отделено на несполучливия опит на Антиох II да овладее чрез обсада покровителствувания от Птолемей II Византион.[28] В тези си стълкновения за господство над Босфора сирийският владетел имал на своя страна симпатиите на обезпокоените от разрастването на египетската флота Кизик и Родос, както и на Антигон Гонат.[29] Що се отнася до отношението на траките към Антиох II, единственият, многократно използуван из-

вор е пасажът на Полиен,[30] в който се разказва, че когато Антиох обсаждал Кипсела, „в свитата му имало много тракийски благородници, предвождани от Терес и Дромихейт". Това сведение се интерпретира като изява на топлия прием, който Антиох II получил от тракийските първенци. В негово лице те виждали желан съюзник и приятел.[31] Какъв е по-нататъшният ход на събитията и ограничили ли са се действията на Антиох II в Тракия само с превземането на доброволно предалата се Кипсела? Известна светлина върху този въпрос хвърля един интересен надпис от разкопките на Аполония.[32] В него се изразява благодарността на жителите на Аполония към Антиох II, който изпратил военна помощ на постоянно застрашавания от келтите град. В подробния коментар на надписа е отхвърлена възможността Антиох II да е владял дори и временно Тракия.[33] Така Антиоховите позиции в Югоизточна Тракия остават неизяснени. Не се разбира откъде и как сирийският владетел е подпомагал ефикасно Аполония и Месамбрия чрез изпращане на военни части. Този пропуск вероятно е съзнателен. По времето, когато е обнародван Аполонийският декрет, дори и намерените в некропола на Аполония монетни знаци, определени (както видяхме погрешно) като монети на Антиох I,[34] са противоречели на интерпретацията и датировката на интересния епиграфски паметник. Сега неговото съдържание може да се свърже с известието на Полиен и особено със сведенията, извлечени от анализа на нумизматичния материал. Съпоставянето на тези разнородни паметници дава, струва ни се, нова интересна представа за сложната политическа обстановка в Югоизточна Тракия около средата на III в. пр.н.е.

Преди да започне с операциите си в Тракия, Антиох II превзема Тракийски Херсонес. Тук следите от трайното му пребиваване са не само в отбелязаните вече бронзови монети, препечатани в Лизимахия, но и в емисиите тетрадрахми, които тази монетарница сече по време на неговото управление.[35] След Тракийски Херсонес Антиох II се прехвърля в Тракия. Според Полиен жителите на Кипсела доброволно се предали на Антиоховите войски, забелязвайки в техния състав свои съплеменници.[36] Кипсела е ключова позиция към важния стратегически път по долното течение на Хеброс и Тонзос. Оттук на изток се простират удобни, лесно проходими пътища, които свързват Кабиле

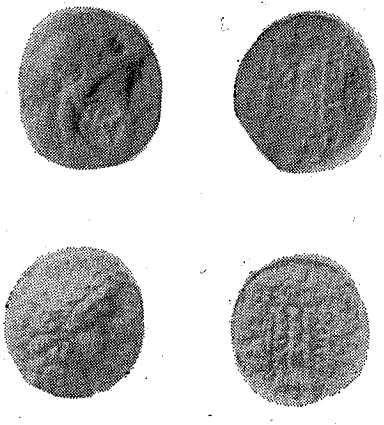

5

6

●*Обр. 5. Бронзова монета на Антиох II с контрамарка — монограма, съставена от първите три букви от името на Кабиле. Fig. 5. Monnaie en bronze d'Antiochos II avec contremarque — monogramme composé des trois premières lettres du nom de Cabyle*
●*Обр. 6. Бронзова монета на Антиох II без контрамарка. Fig. 6. Monnaie en bronze d'Antiochos II sans contremarque*

с Аполония и Месамбрия. С други думи, овладяването на Кипсела осигурявало на Антиох II лесни и бързи контакти както с Кабиле, така и с гръцките полиси по западния понтийски бряг. Присъствието на Антиох II и неговите военни части в Тракия е засвидетелствувано двустранно — чрез монетосеченето и монетната циркулация и чрез писмените извори и епиграфските паметници — в два отделни политико-географски района. Първият обхваща Тракийски Херсонес с Лизимахия, както и недалече разположената на тракийския бряг Кипсела, а вторият — Аполония и Месамбрия (обр. 7). В Кабиле картината е по-друга. Засега тук единствените паметници, свързани с Антиох II, са сечените от негово име бронзови монети. За разлика от трите екземпляра от некропола на Аполония по предварителни данни[37] броят на Антиоховите монети в Кабиле, намерени край развалините на античния град, възлиза на няколко десетки екземпляра. Този интересен факт поставя Кабиле във връзка с очертаните два района, където присъствието на Антиох II и неговите части е безспорно. Графично тези наблюдения се изразяват чрез полудъга, която започва от Тракийския Херсонес и Кипсела, минава през Кабиле и завършва при Аполония. Тази полудъга отговаря на удобния път, свързващ егейския с понтийския бряг. Неговото предимство е в това, че минавал зад тила на келтите, отскубвайки се от опеката, която съюзеният

7

с Птолемеите Византион упражнявал над Босфора.

В тези политически маневри, разиграли се в Тракия около края на 50-те години на III в. пр.н.е., за сметка на отслабващата мощ на келтите, които постепенно били изтласквани на югоизток, отново се издигат представители на старите династически родове. Такъв е Терес, който вероятно е споменатият в Севтополския надпис син на Севт III и Береника.[38] Потомък на гетски владетели е и Дромихейт, съименник на известния Лизимахов противник.[39] В сложната обстановка пред все още грозящата ги опасност от страна на келтите тези династи търсят опора в някой силен политически съюзник. Такъв те намират в лицето на Антиох II Теос.

Тези събития дават нов импулс в развитието на икономическите връзки и отношения, които намират от своя страна отражение в монетосеченето и в монетната циркулация.[40] Характерен пример в това отношение представят контрамаркираните в монетарницата на Кабиле Антиохови монети.

●*Обр. 7. Разположение на селищата в Югоизточна Тракия, в които е засвидетелствувано присъствие на монетите на Антиох II Теос. Fig. 7. Situation des localités en Thrace du Sud-Est dans lesquelles est témoignée la présence des monnaies d'Antiochos*

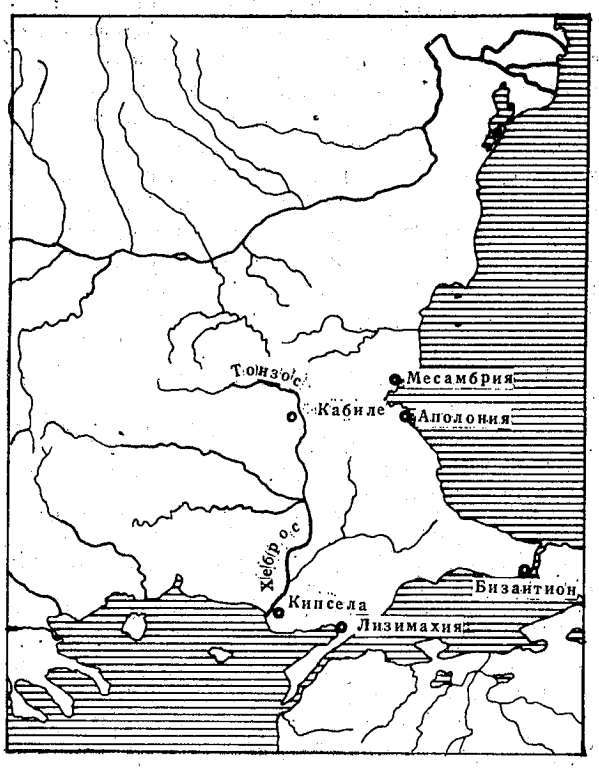

При всички екземпляри, които имахме възможността лично да проучим, оригиналните изображения и надписи са силно изтрити. Въпреки дребните им размери в поставените върху тях контрамарки се проследяват най-характерните белези на един отличителен за Кабиле иконографски тип — представената в цял ръст в дълъг хитон Артемида Фосфорос, държаща две дълги пламтящи факли (обр. 3, 4). До какви наблюдения ни води тази констатация? Износеността на Антиоховите монети показва, че добре познати, те активно са участвували в монетно-стоковото обръщение. След продължителна употреба, обхващаща период от две или три десетилетия, те били контрамаркирани с характерното за Кабиле изображение на Артемида Фосфорос и отново пуснати в обръщение. Това обяснява доброто състояние на контрамарките по отношение на първообразните типове. По своята иконография тези контрамарки се свързват с характерния за Кабиле символ или допълнителен знак — Артемида Фосфорос в дълъг хитон с две високи факли в ръце, — който е изобразен както върху подражанията на Александровите тетрадрахми, отсечени в монетарницата на Кабиле, така и върху съвременните им по изработка тетрадрахми с името на келтския владетел Кавар.[41] Представени в редица съкровища извън пределите на Тракия,[42] тези два типа тетрадрахми имат общ terminus ante quem, свързан с гибелта на Кавар (218 г. пр.н.е.).[43]

Освен като контрамарка и като символ описаното изображение на Артемида Фосфорос е представено и върху обратната страна на значителна група бронзови монети на Кабиле от малък номинал.[44] Така в монетарницата на Кабиле един и същ иконографски тип се използува като контрамарка, като монетен тип и като символ. Между тези три предназначения най-ранно е вероятно това на контрамарката. В много случаи контрамарките непосредствено предхождат отсичането на нови монетни емисии, които имат като тип или като символ този на контрамарките.[45] В Кабиле използуването на характерната контрамарка, засвидетелствувана главно чрез монетите на Антиох II, може да се датира най-рано около 250—240 г. пр.н.е. Вероятно около края на 60-те години на III в. се пускат в обръщение бронзовите монети с типа на Артемида Фосфорос, а малко по-късно и двата типа тетрадрахми, чието отсичане, както вече отбелязахме, завършва около 218 г. пр.н.е.

Освен Артемида Фосфорос монетарницата в Кабиле използува още една контрамарка — монограмата ꟻ≺ (обр. 5). Засега тя е засвидетелствувана само чрез две „чужди" монети, контрамаркирани с нея. Едната от тях е на тракийския владетел Адей,[46] а втората, отсечена в монетарницата на Сарди, е на Антиох II.[47] Правилното идентифициране на тази монета поставя в хронологическа зависимост двата вида контрамарки на Кабиле. Чрез миниатюрното изображение на Артемида Фосфорос и чрез монограмата Кабиле подпечатва един и същ тип монети — тези на Антиох II, които са навлезли в местния циркулационен поток едновременно. Освен това между двете контрамарки съществува и друга вътрешнотематична връзка. Те възпроизвеждат по различен начин типа на най-характерната за Кабиле емисия бронзови монети. Монограмата ꟻ≺ се свързва със съкратената форма на името на града ↓KABY,[48] изписвана вляво от изображението на Артемида Фосфорос.

Едновременното използуване на двете контрамарки върху монетите на Антиох II и върху тези на Адей, чиято хронология все още е предмет на оживени дискусии,[49] ни насочва отново към относително датиране на Адеевите монети. Най-общо тяхното отсичане може да се постави около средата на III в. пр.н.е.

Макар и щрихирани общо, тези наблюдения показват, че проникването на бронзовите монети на Антиох II на тържищата в Кабиле и в Аполония е последвано от съживяване и развитие на местното монетосечене. В Аполония то се изразява в отсичането на нова емисия бронзови монети. Върху обратната страна на по-голямата част от тях седналият върху омфалос Аполон е с гол торс, а долната част от тялото му е обвита в химатион така, както той е представен върху монетите на Антиох II.[50] Още по-богата и интересна е картината, която се проследява в Кабиле. Както бе посочено, около 250—218 г. пр.н.е. градската управа контрамаркира със своя символ и с монограма ꟻ≺ „чуждите" монети — на Антиох II, на Адей и на Аполония, — както и някои по-ранни свои емисии.[51] Освен тях тя пуска в обръщение бронзови монети от дребен номинал, както и два типа тетрадрахми—подражания на Александровите, които намират добър прием на чуждите пазари. Подобно е положението и в монетарницата на Лизимахия, където също около средата на III в. пр.н.е. сеченето на бронзови монети получава нов импулс на развитие.

Влиянието на монетосеченето на Антиох II в Тракия не се ограничава само в зоната, в която неговото присъствие е засвидетелствувано. Интересно е да отбележим, че дори и враждебно настроените към експанзивната политика на сирийския владетел полиси, каквито са Византион, Калхедон и Византе, секат през втората половина на III в. пр.н.е. бронзови монети от типа на Антиоховите — глава на Аполон с дълги къдрави коси/триножник. Струва ни се, че чрез тези емисии Византион, Калхедон и Византе са целели да се включат в общия поток от бронзови монети, обслужващи пазарите в югоизточната част на Балканския полуостров.

От изложените факти и наблюдения се вижда, че правилната интерпретация на намерените в Тракия бронзови монети на Антиох II, която на пръв поглед е тясно специализиран нумизматичен проблем, дава нова представа за икономико-политическата обстановка в Тракия около средата и третата четвърт на III в. пр.н.е. В нейните рамки използуваните като извори нумизматични паметници придобиват на свой ред нов смисъл и значение.

[1] Т. Герасимов. Антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия. — ИАИ, XV, 1946, с. 65, № 2, 3; Към нумизматиката на град Кабиле. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 118—119, обр. 5.

[2] Които са притежание на Р. Русев, колекционер от Ямбол.

[3] Ив. Венедиков. Разкопките в некропола на Аполония през 1946 г. — РП, II, 1948, с. 14; Т. Герасимов. Монетите от некропола в Аполония. — В: Аполония. С., 1963, с. 339, № 1253, 1254.

[4] E. T. Newell. The Coinage of the Western Seleucid Mints from Seleucus I to Antiochus. III. New York, 1977, p. 251, 388.

[5] Ibidem, p. 257.

[6] Th. Gerasimov. Alexandrine Tetradrachms of Cabyle in Thrace. — Centennial Publication of the ANS. New York, 1958, p. 273—277.

[7] Т. Герасимов. Към нумизматиката на град Кабиле, обр. 5.

[8] Т. Герасимов. Антични монети с контрамарки, с. 65, № 2, 3.

[9] Т. Герасимов. Към нумизматиката на град Кабиле, обр. 5.

[10] Т. Герасимов. Антични монети с контрамарки, с. 65.

[11] Т. Герасимов. Към нумизматиката на град Кабиле, с. 118—119.

[12] Tit. Liv. XXXIII 38, 10—14.

[13] App. Syr. 3—13.

[14] Ibidem.

[15] E. Newell. Op. cit., p. 253—257.

[16] Ibidem, p. 257.

[17] G. Le Rider. Contremarques et surfrappes dans l'Antiquité grecque. — In: Numismatique an-

tique — problèmes et méthodes. Nancy — Louvain, 1975, p. 27—56.

[18] Ibidem, p. 40, note 73.

[19] An Inventory of Greek Coin Hoards. New York, 1973, N° 1298.

[20] R. Münsterberg. Aus van Lenneps Nachlass. — Numismatische Zeitschrift, VIII (XLVIII), 1915, tab. XII 9—14.

[21] Ibidem, p. 115.

[22] Ibidem, p. 257.

[23] E. Newell. Op. cit., p. 257.

[24] An Inventory of Greek Coin Hoards, N° 1298.

[25] G. Le Rider. Op. cit., p. 39, note 67.

[26] A. Bouché-Leclercq. Histoire des Séleucides. II. Paris, 1913—1914.

[27] Ал. Фол. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975; B. Niese. Geschichte des hellenistischen Zeitalters. I, II. Leipzig, 1901, 1902.

[28] H. Merle. Die Geschichte der Städte Byzantion und Kalchedon. Kiel, 1916, p. 55—56; W. P. Newskaja. Byzanz in der klassischen und hellenistischen Epoche. Leipzig, 1955, p. 151.

[29] P. Jouguet. L'impérialisme macédonien et l'hellénisation de l'Orient. Paris, 1926, p. 201.

[30] Polyen. IV 16.

[31] A. Bouché-Leclercq. Op. cit., p. 77; note 2; Ал. Фол. Цит. съч., с. 194.

[32] Г. Михайлов. Надписи, намерени в Созопол през 1946 година. — РП, II, 1948, с. 63—66; I G Bulg, I, 2, N° 388.

[33] Г. Михайлов. Цит. съч., с. 66.

[34] Т. Герасимов. Монетите от некропола в Аполония, с. 339, № 1253, 1254.

[35] E. Newell. Op. cit., p. 337, pl. LXXVII 8—11.

[36] Polyen. IV 16.

[37] В преценяването на тази бройка е взета пред вид част от монетите от този тип, съхранявани в нумизматичната сбирка на ОИМ, Ямбол, които Д. Драганов има любезността да ни покаже, публикуваните от Т. Герасимов контрамаркирани монети, както и двайсетина екземпляра — притежание на Р. Русев от Ямбол. Използуваме случая, за да изкажем благодарност на Р. Русев за предоставените ни за публикация монети.

[38] I G Bulg, III, 2, N° 1731; Ал. Фол. Цит. съч., с. 116.

[39] Dio, XXI 12; Plut. Reg. et imper. apophth. 183 D 1; Ал. Фол. Цит. съч., с. 120.

[40] T. Gerasimov. Op. cit., p. 273—277; G. Le Rider. École Pratique des Hautes Études, Annuaire, 1970—1971, Paris, p. 251—252; N. M. Waggoner. The Propontis hoard (IGCH 888). — RN, XXI, 1979, p. 11, N° 13.

[41] T. Gerasimov. Op. cit., p. 273—277; Т. Герасимов. Към нумизматиката на град Кабиле, с. 115—116.

[42] An Inventory of Greek Coin Hoards, No. 886, 888, 1410, 1411, 1413 (Кабиле — тетрадрахми на Александър III); № 1535, 1543 (Кабиле — тетрадрахми на Кавар).

[43] N. M. Waggoner. Op. cit., p. 11.

[44] Т. Герасимов. Цит. съч., с. 116—117.

[45] G. Le Rider. Contremarques et surfrappes. . ., p. 38.

[46] Т. Герасимов. Цит. съч., с. 116—117, обр. 5_4.

[47] Пак там, обр. 5_3.

[48] Пак там, с. 116—117.

[49] Й. Юрукова. Тракия през IV—III в. в светлината на някои монетни находки. — Векове, 1973, 2, с. 18; Д. П. Димитров. Бронзови монети на династа Адей от разкопките в Севтополис. — Археология, XIV, 1972, 3, с. 6—13.

[50] L. Lacroix. Copies de statues sur les monnaies Séleucides. — BCH, 73, 1949, p. 170.

[51] Т. Герасимов. Антични монети с контрамарки, с. 65.

[52] E. Schönert-Geiss. Die Münzprägung von Byzantion. I. Autonome Zeit. Berlin, 1970, p. 66—67, n. 73; Die Münzprägung von Byzanthe — Dikaia — Selymbria. Berlin, 1975, p. 4—5, tab. 1

La situation politique en Thrace du Sud-Est vers le milieu du IIIe s. av.n. è. (d'après des données numismatiques)

J. JURUKOVA

(Résumé)

La détermination exacte d'un nombre important de monnaies en bronze d'Antiochos II des fouilles de Cabyle, d'Apollonia et d'autres, qui étaient liées jusqu'à présent à Antiochos I-er ou Antiochos III, permet de faire certaines observations historiques nouvelles. Certaines d'entre elles concernent des problèmes numismatiques spécialisés, tandis que d'autres dévoilent des moments intéressants de la situation économique et politique en Thrace du Sud-Est vers le milieu du IIIes av.n.è. Aux premières sont liés les problèmes du type de la contremarque de Cabyle rencontré le plus souvent sur les monnaies d'Antiochos II — Artémis Phosphoros représentée en pied, qui en tant que type monétaire fondamental et symbole caractérise les monnaies en bronze et en argent frappées dans l'atelier monétaire de Cabyle. Chronologiquement liées aux cotnremarques, elles retracent la période la plus florissante dans le monnayage de Cabyle — vers 250—218 av.n.è. De la même période est également une autre contremarque de Cabyle bien plus rarement employée — le monogramme qu'on rencontre aussi bien sur les monnaies d'Antiochos II que sur celles du dynaste thrace Adaeus.

A Apollonia les monnaies en bronze d'Antiochos II sont contremarquées avec l'emblème de la ville —

l'ancre. Ici le monnayage du souverain syrien contribue à l'adoption du type iconographie intéressant — Apollon assis sur omphalos, qui est reproduit sur une nouvelle émission de monnaies apolloniennes en bronze, frappées après 250 ans av.n.è.

Le contremarquage en masse des monnaies en bronze d'Antiochos II à Cabyle, leur surfrappe à Lyzimachia ainsi que l'influence du monnayage du souverain syrien sur l'iconographie des monnaies en bronze, frappées à Byzanthe, Byzantion et Apollonia témoignent de sa participation active aux événements politiques en Thrace du Sud-Est vers le milieu du IIIe s. av.n.è.

Археологическите проучвания в Михайловградски окръг и перспективи за тяхното развитие

ГЕОРГИ АЛЕКСАНДРОВ

В памет на приятеля Богдан Султов

Археологическите паметници в днешния Михайловградски окръг са обект на внимание близо три и половина века. Пръв, който пише за тях, е бележитият българин, чипровчанинът Петър Богдан. Като изключим, че всичко, за което той споменава, днес е обект на археологическо проучване, в доклада си пред конгрегацията в Рим той отбелязва, че в стената на гробищата до църквата в Чипровци имало паметник с образ на богиня Диана и латински надпис.[1] Петър Богдан документира и друг паметник — от XIII в., вече изчезнал. До Чипровския манастир съществувало с. Клисура. То било унищожено при потушаването на Чипровското въстание. Именно при това село, пише Петър Богдан, има теснина, през която може да мине само една кола и друг проход няма. Някога по времето на татарите тя била заградена, имало стражи и не пускали татарите да влязат вътре между планините, гдето имало толкова народ с овце и добитък, избягали от равнините, за да се спасяват от беса на татарите.[2] Споменатите от него крепостни съоръжения в дн. м. Митириза оживяват спомена за борбите в този край от времето на Ивайло.

Около 230 години по-късно Ф. Каниц при обиколките си из българските земи минал и през днешния Михайловградски окръг. Освен от бита на хората вниманието му било привлечено и от археологически останки. От София за Враца минал през Берковица, където видял крепостта, а във Вълчедръм — релефа на Артемида, поставен над портала на църквата (сега в Националния археологически музей, София). Дава подробно описание на античната крепост в Лом (Алмус) с нейната правоъгълна форма и кръгли кули. На 4 мили от Рациария локализира крепостта Реметодия, някъде вероятно около с. Орсоя. „Отседнахме, пише той, в паланката Кутловица (дн. Михайловград, б.а.), пихме кафе, а над главите ни стърчаха кръгли римски кули."[3] Само двадесетина години по-късно, през 1891 г., когато преименували Кутловица във Фердинанд, било наредено римските кули да бъдат съборени, та с камъните да се направят тротоари и се шосира главната улица.[4]

За значимостта на археологическите обекти в този район, особено античните, говори фактът, че след Освобождението те привлекли вниманието на първите учени, на основоположниците в областта на археологическите изследвания — К. Иречек, братя Шкорпил, В. Добруски, Й. Басанович, Б. Дякович. Археологическите находки от окръга заемат значително място в техни публикации особено по отношение на латински и няколко гръцки надписи. Един, за който съобщава К. Иречек,[5] е известният надпис от 155 г. с имената на 75 римски войници от едно вексилацио на XI Клавдиев легион.

Този античен паметник от Монтана чрез изследването на Теодор Момзен става един от основните извори за историята на римската армия от II в.[6]

Братя Шкорпил публикуват от Кутловица латински надпис за изграждане на крепостта през средата на III в. и гръцки — за поддържане култа на Дионис от жреца и скулптора Сатурнин.[7]

В. Добруски публикува антични надписи и релефни изображения от Михайловград, с. Бистрилица, с. Бели мел, с. Лехчево, с. Златия и др.[8]

Й. Басанович, живял в Елена, Лом и във Варна (където е един от основателите на Варненското археологическо дружество), прави малък корпус от известните дотогава надписи главно от Монтана. Той отбелязва стратегическото положение на Кутловица, използувано от траки и римляни, както и наблюдението си, че според обширността на развалините, които лежат под Голяма Кутловица, този римски град след Рациария е бил един от най-големите в сегашна Западна България. Прави му впечатление, че в числото на римските войници имало и романизирани траки. Това се доказа с разкритите след него паметници на Хероса или ари с имената на траки, служили в армията. В него се утвърждава убеждението за изключителното влияние на тракийския елемент, което се проявява и в бита на дошлите славяни.[9]

Много положителна оценка заслужава извършеното от Б. Дякович, основателя на Археологическия музей в Пловдив. Той преди 80 години обикаля днешния Михайловградски окръг, като посещава и най-отдалечените села: от Драганица до Камена Рикса и Смоляновци, от Чипровци и Копиловци до Септемврийци и от Лом през Кутловица до Берковица.[10] Както изследвачите преди него, така и той вижда в района голям резерват от старини. Отбелязва във всяко село археологическите паметници — надписи, статуи, крепости — и открива нови. Наред с компетентното публикуване на единични паметници той прави опити и първите стъпки в обобщаването им в сложната система на културния живот през античността. От откритите няколко паметници с изображения на Силван или ари, посветени на този бог, прави заключение, че той е бил почитан особено много на север от Хемус. Разпространението на култа на Силван тук намира потвърждение в резултатите от последните проучвания на светилището при с. Лиляче и намерените паметници във и около Монтана.[11] В една бронзова статуетка на Херакъл от с. Копиловци той вижда копие на творбата на Лизип, подарена на Александър Велики. Освен антични паметници описва и средновековни и късносредновековни — останките от католишката църква в Чипровци, църквите в с. Долна Вереница и с. Горна Вереница, като дава висока оценка на стенописите, описва с големи подробности банята в Михайловград, чиято суперструкция е от времето на турското робство, но може би е изградена върху антична субструкция.

В периода от Освобождението до войните са направени само няколко съобщения за праисторически и средновековни находки и обекти. Значителният брой паметници с многообразен характер от Михайловградски окръг, публикувани от основоположниците на археологическите изследвания в нашата страна, създадоха здрава база за работа на по-късните изследвачи. След пионерите в проучването на археологията на днешния Михайловградски окръг идва поколението на археолозите със специализирана и научна подготовка. Те правят достояние на науката паметници от праисторията и средновековието, но все още преобладаващо място имат изследванията в областта на античната археология. Първите строежи са последвани от период на строителство по време на бързото капиталистическо развитие преди и след войните. Правят се сгради, прокарват се железопътни линии, шосета, каптират се водоизточници. При прокарването на железопътната линия покрай крепостта на Монтана била съборена по-голямата част от протейхизмата и южната половина от кулата до портата. Около изворите в Михайловград, с. Гаганица, с. Лесковец и др. били намерени редица паметници, някои от които публикува Г. Кацаров.[12] Въз основа на стари и новите материали Б. Филов установява светилище на Диана и Аполон.[13] Това се потвърди недвусмислено от резултатите от разкопките през последното десетилетие, когато бяха открити много надписи, посветени на Диана и Аполон,[14] в един от които е отбелязано Deanae Dominae M(ontan)ae.[15] Ив. Велков публикува военните дипломи от Михайловград и с. Дългоделци,[16] както и керамични плочки с изображения на богове, свързани с голямото светилище в града.[17] Я. Тодоров тълкува надписи, посветени на Зевс, Дионис и др.[18]

Н. Мушмов и Т. Герасимов обясняват значителните монетни находки от различни населени места с икономическото развитие на този край през римската и ранновизантийската епоха.[19]

Прави впечатление, че праисторията на днешния Михайловградски окръг е слабо проучена. Досега са отбелязани само единични находки — керамични фрагменти, два каменни чука, една медна брадва — от братя Шкорпил,[20] Ат. Чилингиров,[21] В. Миков[22] и Г. Георгиев[23]. Макар и като съди по случайни находки на медни брадви, В. Миков прави заключението, че те се намират повече в западнобългарските земи. Като имаме пред вид интензивното развитие на металодобиването и металообработването в района през античността и средновековието, можем да смятаме, че това негово заключение ще се потвърди, конкретизира и разшири, и то не само за добива и обработването на метал през халколита, но за същата дейност и през бронзовата и желязната епоха и особено за територията на дн. Михайловградски окръг. Във всеки случай предстоящото проучване на праисторията на този окръг ще бъде работа в неразорана целина.

До 9 септември 1944 г. тук не са правени археологически разкопки. Случайните находки или са пренасяни в София, или са унищожавани. Само в Лом е поставено начало на археологическа сбирка. То се дължи на родолюбеца д-р П. Кърджиев от Шумен. Той събира археологически и други паметници, които и днес съставляват ядрото на Градския исторически музей, Лом. Благодарение на неговата дейност преди няколко години този музей честву̀ва 50-годишен юбилей. Имало е и малки училищни музейни сбирки, но те съществували, докато горял ентусиазмът на техните създатели, след което изчезвали.

С преклонение към миналото Д. Цухлев пише „История на град Видин“, в която засяга и миналото на част от Михайловградски окръг,[24] а Й. Захариев и Ст. Марков изучават историята съответно на Чипровци[25] и на гр. Фердинанд[26]. Публикациите, макар и любителски, притежават качества на сериозни изследвания.

Голяма крачка в проучването на археологическите паметници в Михайловградски окръг е направена след 9 септември 1944 г., като е поставено началото на археологически разкопки. За пръв път под ръководството на Ив. Венедиков през 1948 г. до с. Гаганица е разкрито антично светилище на Зевс и Хера, публикувано от Зл. Морфова.[27] Ат. Милчев в периода 1959—1962 г. разкрива във Вълчедръм и с. Якимово раннобългарски селища и некрополи с характерната керамика, оръдия на труда, украшения и др.[28] За кратко време при Вълчедръм работи Ж. Вължарова, а Д. Джонова разкрива в Берковица средновековна крепост с две базилики.[29] При публикуването на една от тях тя вижда своеобразно решаване на архитектурни въпроси, продиктувано от конфигурацията на терена и от изискванията на съответната степен на възприемане на християнството в периода V — първата половина на VI в., когато двете базилики били разрушени.[30]

Бяха проведени разкопки и на къснобронзовия некропол при с. Орсоя от Тр. Филипов.[31] Този некропол се очерта като най-големия досега в сравнение с откриваните от тази епоха у нас и в други страни. Керамиката с изящна украса в стил „фурхенщих“ говори за високата на културата и духовния потенциал на нейните създатели. Публикуването на материалите от некропола при с. Орсоя ще внесе в научно обращение важни материали от късната бронзова епоха.

От 1968 г. в Михайловград започнаха разкопки Л. Огненова, В. Божилова и Г. Александров. Проучванията със съвременни археологически методи продължават в града и около него, като в резултат бяха разкрити много епиграфски и скулптурни паметници от античното светилище, по-голяма част от крепостта на Монтана и значителните по размери архитектурни комплекси на три антични вили в околността на града. Трябва да отбележим, че крепостта на Монтана се оказа богат резерват на паметници от епохите от халколита до ранното средновековие, когато през VI в. славяните създали свое селище и езическо светилище върху изоставената антична крепост. Част от материалите са публикувани,[32] а обобщените резултати съставят съдържанието на подготвения т. I от сборника „Монтана“. Започнати бяха разкопки и на градището над с. Лесковец от М. Миланов, където бяха разкрити тракийски надгробни могили и част от крепостната стена. Напоследък в проучване на обекти в окръга са привлечени Ал. Бонев, Д. Агре, Ст. Станилов и Ив. Сотиров съответно на селищната могила „Багачина“, тракийските могили в с. Лесковец, средновековни обекти във Вълчедръм и Яки-

мово и католишкия манастир в Чипровци. По долината на р. Огоста Институтът по тракология провежда експедиция за проучване и заснемане на паметници.

Наред с археологическите разкопки продължи и публикуването на случайно открити находки в окръга и най-вече в Михайловград. В. Велков публикува надписи от Монтана,[33] Ат. Милчев и Д. Пеков — находки от гробници, разкрити при канализирането на главната улица или изкопи за сгради.[34] Върху паметници от окръга и предимно от града пишат В. Бешевлиев,[35] Я. Младенова,[36] Цв. Дремсизова[37] и др.

Съществен момент освен разкопките са публикациите, в които въз основа на археологически материали се правят обобщения върху античното минало на Монтана като център на Регио Монтанензиум. В „Романизмът между Дунава и Балкана" Б. Геров отделя място за „най-значителното римско селище в най-западната част на Долна Мизия — Муниципиум ет кастра Монтанензиум"[38]. В. Велков в „Приноси към историята на римските градове в България" пише: „Римляните бързо преценили голямото икономическо и стратегическо значение на долината на Огоста и Михайловградско било едно от малкото места, сравнително отдалечени от Дунава, където римската власт настанила рано военен гарнизон."[39]

Изтъкваше се, че Монтана израства като център, в който се пресичат важни пътища. Установи се, че това се дължи предимно на икономическото развитие на този край. Разкритите три големи антични вили — земеделски и занаятчийски центрове, в които се налагат на вниманието големите хореуми, подчертават преобладаването на едрото земевладение в равнинния район и естествената заинтересованост на робовладелската власт от този край като производител на земеделски продукти. В поречието на р. Огоста бяха открити значителни паметници на рудодобива и особено на златодобиването: каменни грамади, останали от промиването на златоносния пясък, галерии, корита и др.[40] Може би златото и среброто на тракийските съкровища от предримската и римската епоха, и то не само от северозападнобългарските земи, е било добивано и от траките по поречието на р. Огоста. За металообработването у траките най-добро доказателство намираме в Якимовското съкровище, от което лъха не само светоусещането на тракиеца, но и умението му да лее, кове, занитва и обработва на струг метала. Върху това съкровище най-изчерпателно писа Ив. Маразов.[41] Римляните използували уменията на траките като рудари, за да развият рудодобива и металообработването в най-големи размери. По продължителността, обхвата на територия и броя на експлоатираните роби в рудодобива и златодобива би могло да се съди, че тези дейности са били поддържани от държавата. С метал от поречието на р. Огоста са били снабдявани работилниците и корабостроителницата в Рациария. С икономическата заинтересованост на римската власт от рудодобивния район на Монтана се обяснява фактът, че в него, макар и отдалечен от лимеса, са изградени повече от 30 антични крепости — главно в горното поречие на р. Огоста и в подстъпите към него.[42] Традицията на металодобива, започнал от предисторическо време, продължава през античността и средновековието, за да разцъфти в Чипровската златарска школа, и се развива до ден днешен.

Монтана е муниципиум вероятно откъм средата на II в. на н.е., значителен център на Долна Мизия с интензивна търговия (за която свидетелствуват намерените кантари, монетните находки и третата за нашата страна менза мензурариа). Икономиката обуславя високата култура с изключително високите постижения в областта на архитектурата, скулптурата, писмеността и др.

Разкритите при археологически разкопки или случайно намерените паметници се съхраняват в музеите и музейните сбирки. Музеят в Лом е най-старият с археологически материали. През 1983 г. ще се навършат 10 години от създаването на археологически отдел в Окръжния исторически музей, Михайловград. От музейните сбирки най-богати на археологически находки са Вълчедръмската, събрана от Й. Перчинков, и Якимовската — от Л. Кирилов.

Големи са постиженията на археологическите проучвания в окръга. Открити са значителни по брой и стойност паметници и са извършени изследвания на античната епоха, но твърде малко на праисторическата и средновековната. Това състояние определя насоките на предстоящите проучвания в окръга. Разкриване на нови обекти от римската епоха би трябвало да се извършва само при наложителни обстоятелства. Имаме пред вид обекти, които са близо до големите градски центрове, и местата, където има движение на повече хора, или разкопки с оглед реша-

ване на определени научни проблеми. Така например при Вършец, град с много посетители, следва да се разкрие античната или ранносредновековната крепост в кв. Заножене. Поради това, че Лом се изгражда върху античната крепост Алмус, не трябва да се допускат досегашните грешки, като се унищожават части от крепостната стена или от антични сгради, без да се запазват за консервация някои елементи. В това отношение трябва да се вземе за пример методът на разкопките и запазването на архитектурните паметници в Пловдив, Кюстендил, напоследък и Силистра. Затова в Лом се налага провеждане на спасителни разкопки.

Що се отнася до праисторическата и средновековната епоха, едва през миналата година започна разкопаването на праисторическата селищна могила „Багачина". Има вероятност тук да се получат ценни сведения за връзките на траките от този край, особено обусловените от добива на метал, с обитателите на по-далечни райони. Интересно за проучване е землището на Вълчедръмската селищна система, особено м. Армалуй, където изобилствува праисторическа, антична и средновековна керамика. Неблагоприятно обстоятелство е, че тези места са засадени с лозя, и то след дълбоко риголване.

Прегледът на някои по-значителни археологически обекти от територията на Михайловградски окръг определя насоките на проучванията, които ще разкрият нови страни от историческото развитие на населението в този район от времето от халколита до късното средновековие.

[1] Ив. Дуйчев. Описанието на България от 1640 г. на архиепископа Петър Богдан. — Архив за поселищни проучвания, II, 1942, 2, с. 201.

[2] Пак там, с. 208.

[3] F. Kanitz. Donau — Bulgarien und der Balkan. II. Leipzig, 1882, p. 274 sq.

[4] Й. Басанович. Към епиграфиката на Долна Мизия. — СбНУ, XI, 1894, с. 58.

[5] „В миналата година изкопаха тук един надпис и искаха да го употребят пак другаде, но случайно минавал през Кутловица Негово Височество князът на България, видял камъка и заповядал да се пренесе в София, гдето се помести той между скромните начала на музейните сбирки при Народната библиотека." (К. Иречек. Антическа география и епиграфика. — ПСп, I, 1882, с. 61 и сл.

[6] T. Mommsen. Gesammellte Schriften. VIII. p. 400.

[7] Х. и К. Шкорпил. Антични надписи из разни краища на България. — СбНУ, IV, 1889, с.146; Надписи и изображения на конници из разни краища на България. — СбНУ, VIII, 1892, с. 69 и сл.

[8] В. Добруски. Материали по археологията на България. —СбНУ, XII, 1895, с. 318 и сл.; XIII, 1896, с. 433; XVI — XVII, 1900, с. 41 и сл.

[9] Й. Басанович. Цит. съч., с. 55—64.

[10] Б. Дякович. Археологически излет в Крайдунавска България.—СбНУ, XX, 1904, с. 8 и сл.

[11] Ив. Венедиков. Светилището при с. Лиляче. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 195 и сл.; Г. Александров. Антична вила № 2 край Монтана. — ИМСЗБ, IV, 1980, с. 14, 17.

[12] Г. Кацаров. Принос към археологията на България. — ИАД, I, 1910, с. 111.

[13] Б. Филов. Светилище на Диана и Аполон при град Фердинанд. — ИАД, V, 1915, с. 216—217.

[14] В. Божилова. Надписи от светилището на Диана и Аполон при Монтана (Михайловград).— Археология, 1976, 2, с. 40—48.

[15] Г. Александров. Латински надписи от Монтана (дн. Михайловград). — Векове, 1977, 5, с. 52, обр. 2.

[16] Ив. Велков. Две новооткрити римски военни дипломи от Веспасиана. — ИАИ, II, 1923—1924, с. 82—98.

[17] Ив. Велков. Принос към историята на религията на Мизия. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 183—189, обр.247—259.

[18] Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия. С., 1928, с. 16 и сл.

[19] Н. Мушмов. Колективни находки на монети. — ИАИ, I, 1921 —1922, с. 239; Т. Герасимов. Колективни находки на монети. — ИАИ, XI, 1937, с. 315, 320; ИАИ, XV, 1946, с. 239; ИАИ, XXII, 1959, с. 359; ИАИ, XXVI, 1963, с. 262, 265—266; ИАИ, XXIX, 1966, с. 211.

[20] Х. и К. Шкорпил. Могилите. Пловдив, 1898, с. 99.

[21] Ан. Чилингиров. Праисторически находища край Дунава. — ИАД, II, 1911, с. 163—164.

[22] В. Миков. Праисторически селища и находки в България. С., 1933, с. 41, 46, 48, 88, 102.

[23] Г. Ил. Георгиев. За някои оръдия за производство от неолита и енеолита в България. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 379, обр. 10.

[24] Д. Цухлев. История на град Видин и неговата област. С., 1932, с. 25.

[25] Й. Захариев. Чипровци. С., 1938.

[26] Ст. Марков. Град Фердинанд. Лом, 1944.

[27] Зл. Морфова. Светилище на Зевс и Хера при Гаганица. — ИАИ, XXI, 1957, с. 302—308.

[28] Резултатите не са публикувани.

[29] Д. Митова-Джонова. Раннохристиянската базилика Б от „Калето" в Берковица. — Археология, XIX, 1977, 4, с. 47 и сл.

[30] Цялостна публикация на резултатите от разкопките не е направена.

[31] Тр. Филипов. Керамика и идолна пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградски окръг. — Археология, 1977, XIX, 2, с. 12.

[32] Г. Александров. Антични паметници от Монтана (Михайловград). — Археология, 1970, 3, с. 43—48; Антична мозайка от Монтана. — МПК, 1974, 4, с. 5—9; Тракийско въоръжение от района на Монтана. — Векове, 1975, 5, с. 68—73; В. Божилова. Цит. съч., с. 40—48; Г. Александров. Латински надписи от Монтана, с. 51—61; Два слънчеви часовника от Монтана (дн. Михай-

ловград). — ИМСЗБ, II, 1978, с. 31—42; Антични надписи и други находки от Монтана (Долна Мизия). — Археология, 1980, 1, с. 34—44; Антична вила № 2 край Монтана, с. 9—64.

[33] W. Welkow. Nove inskrypcje lacinskie z Montany (Moesia Inferior). — Archeologia, VII, 1955, 1, p. 91—101.

[34] Ат. Милчев и Д. Пеков. Новооткрити находки от Михайловград (Монтана). — Археология, VII, 1965, 3, с. 43—52.

[35] В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. С., 1952, с. 69—70.

[36] Я. Младенова. Два епиграфски паметника от Северозападна България. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 261—267.

[37] Цв. Дремсизова-Нелчинова. Непубликувани паметници на Асклепий от Археологическия музей в София. — Археология, VII, 1965, 2, с. 42—44, обр. 1, 2.

[38] Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. II. С., 1954, с. 81.

[39] В. Велков. Приноси към историята на римските градове в България. II. Монтана (дн. Михайловград). — В: Чипровци 1688—1968. С., 1971, с. 105—114.

[40] G. Alexandrov. Goldgewinnung im Gebiet von Montana in der Antike. — In: Actes du IIe congrès international de thracologie. II. Bucureşti, 1980, p. 389—397.

[41] Ив. Маразов. Съкровището от Якимово. С., 1979.

[42] Г. Александров. Антични крепости в района на Монтана (дн. Михайловград). — В: Чипровци 1688—1868. С., 1971, с. 115—132.

Les recherches archéologiques dans le département de Mihajlovgrad et perspectives de leur développement

G. ALEKSANDROV

(Résumé)

Le présent article paraît à l'occasion de la XXVII conférence archéologique nationale.

L'auteur donne un aperçu des matériaux archéologiques fortuitement découverts et publiés du département de Mihajlovgrad du temps du joug turc à la Seconde guerre mondiale. Presque tous les fondateurs des recherches archéologiques dans le pays ont porté un intérêt à des inscriptions, représentations statuaires, forteresses — surtout antiques — de cette région. Les matériaux préhistoriques et médiévaux, publiés pendant cette période sont peu nombreux.

Après le 9. IX. 1944 dans les villages Gaganica et Jakimovo, à Mihajlovgrad, à Berkovica et dans le village Orsoja furent effectuées des fouilles archéologiques et l'on fait des généralisations plus approfondies des résultats obtenus. Les recherches de Montana, avec de méthodes archéologiques modernes, commencées en 1968, se poursuivent. A la suite de ces recherches furent découverts un grand nombre de monuments épigraphiques et sculpturaux du sanctuaire antique, la plus grande partie de la forteresse, des ensembles architecturaux importants par leurs dimensions de trois villae rusticae antiques dans les environs de la ville. Comme tâche principale dans les recherches archéologiques restent les deux grandes périodes: la période préhistorique et la période médiévale ainsi que la publication complète des résultats des fouilles entreprises.

Параклисът при Голямата базилика в Плиска

ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ, ТЕОДОСИЙ СМЯДОВСКИ

Голямата базилика в Плиска в планово-композиционно отношение е сложен паметник, чиито основни елементи изискват специални изследвания.[1] Една от недостатъчно проучените части на базиликата е параклисът, долепен до северния ѝ кораб (обр. 1). В настоящата статия ще се опитаме да анализираме и изтълкуваме наличните данни за него.

При разкопките през 1969 г. Ст. Михайлов откри и добави към известния дотогава план на Голямата базилика четири нови помещения в източната ѝ половина, разположени от двете страни симетрично.[2] Западната

двойка помещения (отбелязани в литературата като анекси или придатъци) са отстрани на притвора. Предназначението им е ясно от откритите в тях останки от масивни зидани стълби за изкачване в галериите на черквата. Двете източни помещения са пристроени към митаториите пред олтара. В южното под нивото на пода беше установена зидана с тухли голяма писцина с форма на четирилистник. Очевидно това е било кръщелня (баптистерий). В северното прибавено помещение (анекс) Ст. Михайлов откри останките на голяма олтарна маса (mensa sacra) (обр. 2*а*). Това му даде основание да го определи като мартирий.[3] Следователно двата източни анекса имат пряка връзка с богослужебните функции на базиликата, докато западните са утилитарно устроени. Особен интерес от двата източни представлява северният. Формата му е почти квадратна (вътрешни размери 6,50/6,20 м). Двете му стени с посока север—юг са съобразени с лизените, които се издават срещу разпределителните зидове на това място в базиликата. Градежът му е запазен почти само в основи с изключение на част от източната стена, с оцелял първи ред от блоковата зидария. Тя е долепена на фуга към градежа на базиликата, което недвусмислено показва, че помещението е пристроено към основния корпус. За това свидетелствува и по-различният градеж на основите и стените му, както и допълнително отвореният вход към него в зидарията на базиликата (обр. 3).[4] Нивото на прага на този вход е на 0,25 м над тухлените редове в зидарията и е съобразено с настилката от правоъгълни каменни плочи в анекса, свързана по характер и ниво с третата подова настилка на базиликата, както и с тази на тротоара около нея. Наблюденията при разкопките ни показаха, че преди настилката от плочи е имало друга, положена над пласт от бял хоросанов трошляк, какъвто се наблюдава и под второто подово ниво на цялата базилика. Следователно равнището на по-ранния под на анекса е било съобразено с второто подово ниво на базиликата. За характера на настилката им обаче липсват конкретни данни. Очевидно входът между базиликата и анекса по времето, когато е ползувана тази настилка, още не е бил направен, тъй като прагът му стои доста високо над нея.[5] Вероятно тогава входът на помещението е бил на западната му стена, както при построената заедно с него кръщелня.

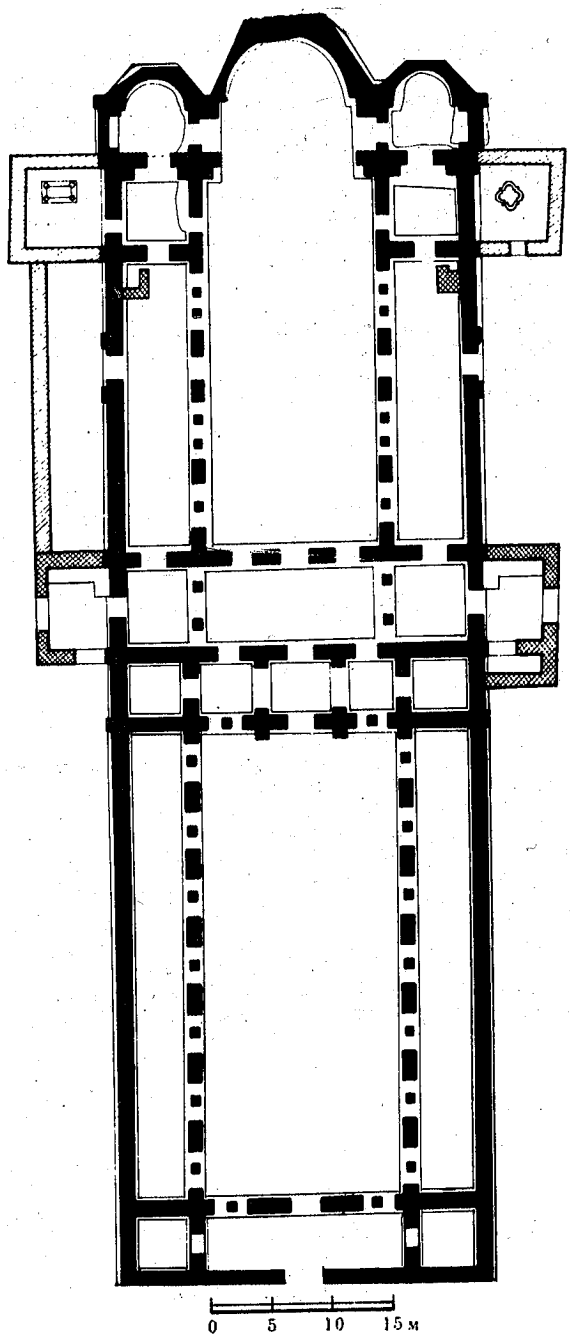

1

●*Обр. 1. План на Голямата базилика в Плиска (П. Георгиев). Fig. 1. Plan de la Grande basilique à Pliska (P. Georgiev)*

●*Обр. 2. Останките от олтарната маса в параклиса при Голямата базилика: а) поглед от югозапад след разкопките от 1969 г.; б) сегашно състояние, поглед от юг. Fig. 2. Les vestiges de la mensa sacra dans la chapelle près de la Grande basilique: а) vue du Sud-Ouest après les fouilles de 1969; б) situation contemporaine, vue du Sud*

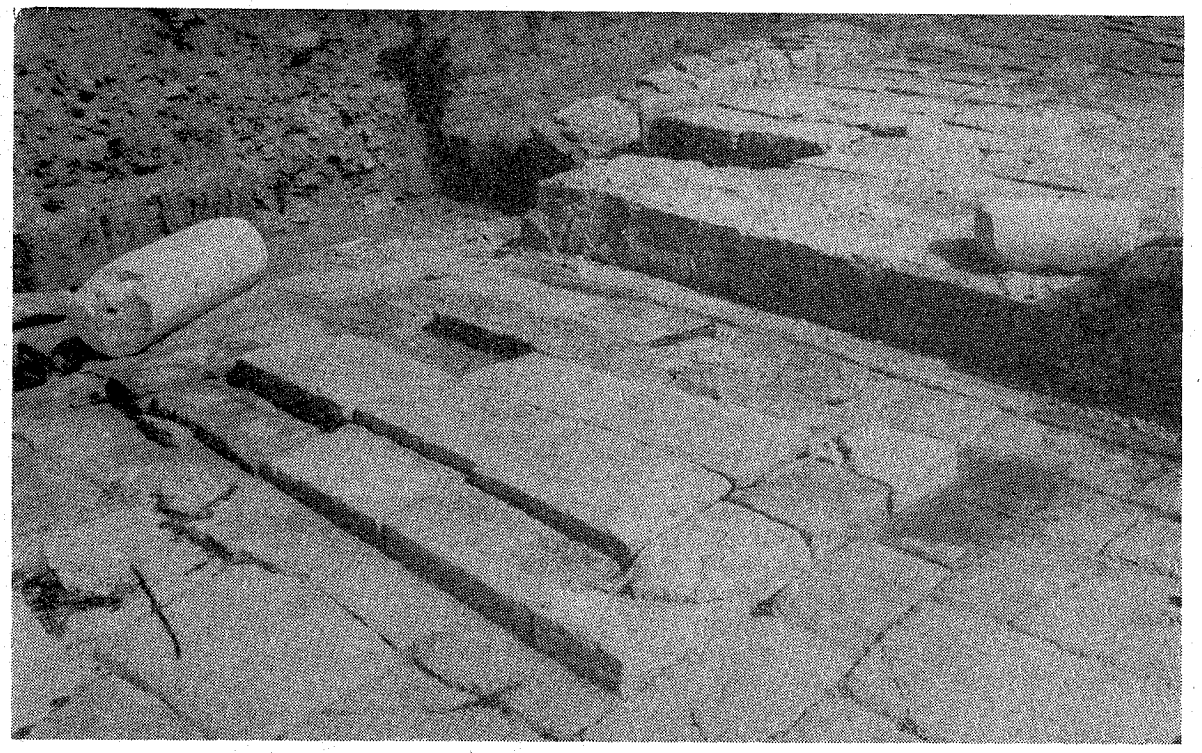

2 а

2 б

В източната част на анекса (на 1 м от стената) е била разположена олтарната маса, леко изнесена на север от оста изток — запад (обр. 1). Ст. Михайлов е открил основата ѝ (обр. 2) — правоъгълна рамка с посока север — юг и размери 2,80/1,55 м, изградена от каменни блокове (0,65—0,90/0,32—0,34/0,35 м), вкопани в подовото ниво на 0,25 м (обр. 4), а площта между тях застлана с варовикови плочи (0,65/0,45/0,12—0,16 м).[6] Блоковете в горната част, излизаща на 0,10 м над пода (обр. 4), са добре сбработени, а в долната — грубо. Пространството между блоковете под плочите е запълнено със сивочерна пръст. Ст. Михайлов в публикацията не съобщава за находки там. При нашите проучвания изчерпахме пласта и не открихме никакви материали. Под него попаднахме на заварения от строежа на анекса хоросанов трошляк, под който лежеше поранна настилка от парчета тухли (обр. 4). Тя се проследява и вън от очертанията на рамката — положена е над пласта от ранносредновековното селище, съществувало тук преди Голямата базилика.[7]

На повърхността на правоъгълната основа в четирите ѝ ъгъла личат леко врязани в камъка окръжности (диам. 0,38 м) (обр. 2, 5) с издълбани дупки в центровете и улеи към тях (обр. 5). Няма съмнение, че това са местата на четирите колони на олтарната маса (обр. 6), които са били закрепени в дупките чрез шипове, запоени с олово, налято през улеите след изправянето на колоните. От конструкцията на олтарната маса над основата in situ не е запазено нищо. В помещението са открити две колони — една варовикова, която не е запазена цялостно, и друга (обр. 7) — от бял мрамор със сиви жили, висока 0,97 м, с диаметър долу 0,38 м, горе 0,34 м, очукана при основата.[8]

Бихме допуснали, че върху четирите колони, стоящи в ъглите на основата на масата, е лежала плочата, която не е запазена и която би трябвало да има дължина, не помалка от 2,70 м, и ширина 1,40 м.[9] Такава не е намерена в анекса, нито на терена наоколо. Затова пък до каменната основа е открита добре обработена отгоре и по ръбовете (обр. 8 *а*), и по-грубо отдолу (обр. 8 *б*) дебела мраморна плоча, доста по-малка по размери (1,05/0,52/0,12—0,14 м), но с шест квадратни дупки на лицевата страна по надлъжната ос, една от друга на разстояние 0,10—0,11 м. На обратната страна единият дълъг ръб е скосен и огладен. Тази находка

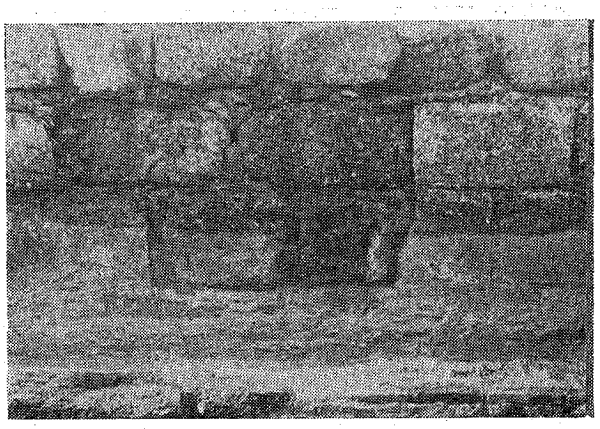

3

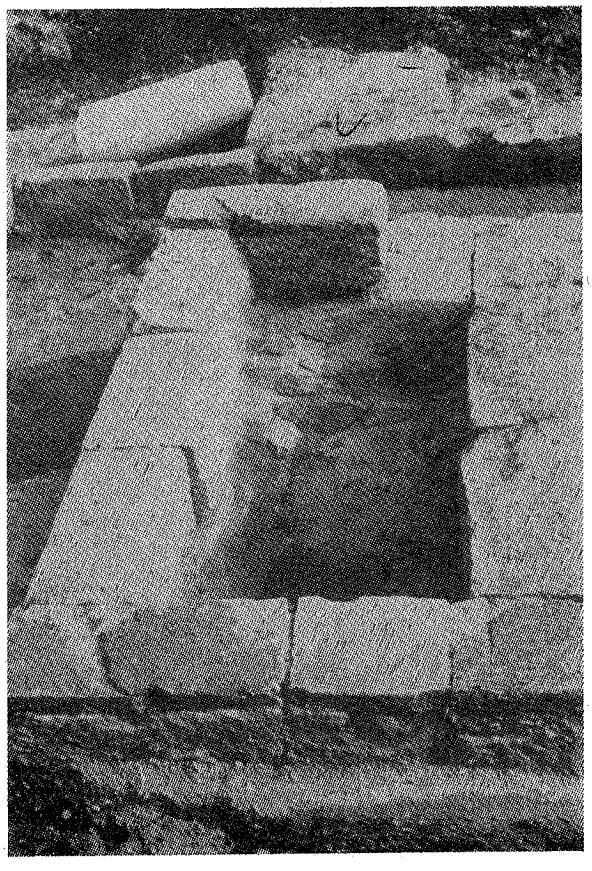

4

●*Обр. 3. Допълнително отвореният към анекса вход в северната стена на Голямата базилика, поглед от север. Fig. 3. L'entrée vers l'annexe complémentairement pratiquée dans le mur septentrional de la Grande basilique, vue du Nord*

●*Обр. 4. Каменната рамка на основата на олтарната маса. Fig. 4. La bordure en pierre de la base de la mensa sacra*

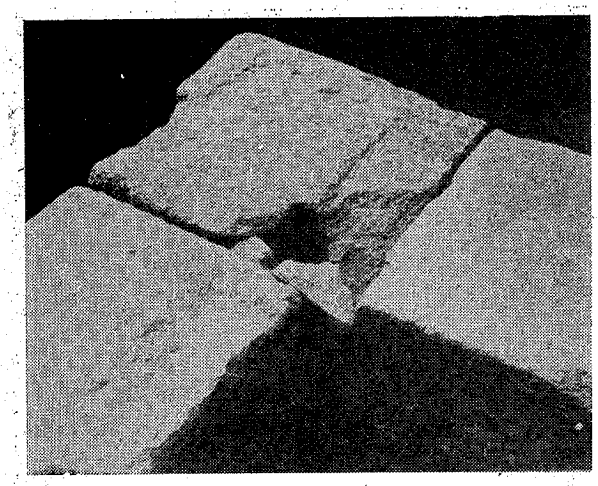

5

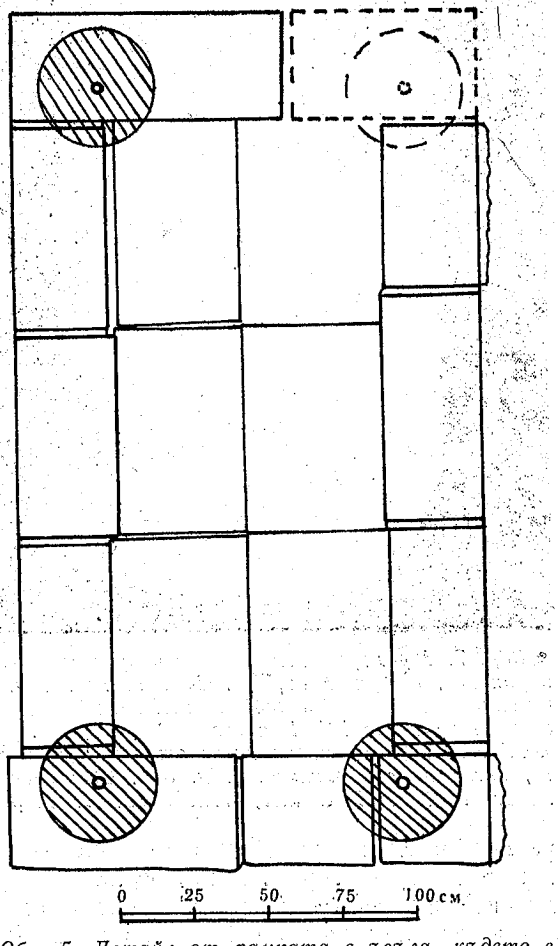

6

●*Обр. 5. Детайл от рамката с ъгъла, където е стояла една от колоните на олтарната маса. Fig. 5. Détail de la bordure avec l'angle, où se dressait une des colonnes de la mensa sacra*

●*Обр. 6. План на основата на олтарната маса в параклиса. Fig. 6. Plan de la base de la mensa sacra dans la chapelle*

ни кара да предположим, че плочата на олтарната маса не е била цяла, а съставена по дължина от няколко (3—4) по-малки напречни. Очевидно такъв мраморен плот не е могъл да се държи на четирите колони. Плочите му са могли да лежат с тесните си краища върху надлъжни опори с посоката на дългите страни на правоъгълника-основа. За начина, по който плочите са се крепели, преки археологически данни няма. Ще се обърнем към писмените сведения и към археологически аналогии от паметници със същия характер, за да възстановим конструкцията на олтарната маса.

В археологическата литература е известен олтарът-гроб (autel-tombeau) на св. Александър от базиликата „Св. Александър" в Рим (обр. 9).[10] Олтарите в старохристиянския свят били три типа:[11] с една колона — κάλαμος (символизираща тръстиката, с която бил бит Христос), поддържаща мензата (най-често квадратна); с четири колони, държащи мензата, а в пространството между тях поставени в ковчеже мощите на мъченик или светец, и с четири колони, ограждащи саркофаг, върху чиито стени лежи масата (mensa adposita), т.е. олтарната маса и саркофагът, обединени, представляват олтар-гроб. От този тип съоръжение смятаме, че е била олтарната маса, изградена в североизточния анекс на Голямата базилика в Плиска. Плочите на олтарната маса, опирайки на стените на саркофага, са били същевременно негов покрив (обр. 10).[12] Шестте дупки върху едната запазена плоча са гнездата за лампадарии или свещници.[13]

За конструкцията на гроба-олтар предполагаме, че е представлявала каменен саркофаг (не по-голям от 1,95/1,05 м), стъпил върху масивната каменна основа (2,80/1,55 м — запазена и днес) в ъглите с 4 колони (диам. 0,38 м, вис. 0,97 м — едната запазена), покрит с плътно долепващи се плочи (шир. 1,05 м — запазена едната крайна), образуващи олтарната маса, върху която в гнезда били закрепени лампадарии (свещници).[14] Над олтара-гроб вероятно се е издигал киворий, като по-леки колони са стъпвали върху по-масивните (диам. горе 0,34 м).

Разполагането на олтар-гроб в анекса на Голямата базилика показва, че той е бил предназначен за извършване на богослужение над останките на особено почитан светец или мъченик, т.е. представлява допълнително изграден олтар със самостоятелно

посвещение. Първоначално службата била извършвана само в рамките на това помещение. Впоследствие към него от запад (обр.1) било приобщено голямо пространство — издигната била постройка (23,10/5 м) между двата северни анекса, успоредна на северния кораб на базиликата (обр. 11). За трите нейни стени послужили стените на базиликата, само четвъртата — от север, била новопостроена. Сега от нея е оцеляла основата — големи необработени камъни и отчасти първият ред от блоковата зидария.[15] Подът и тук е от правоъгълни каменни плочи, които са на нивото на пода на анекса. Стената между двете помещения е стигнала до нас в основи и данни за връзката им няма. Вероятно е бил използуван предполагаемият първичен вход, значително разширен.[16] След като била издигната голямата постройка между двата анекса, източният с олтарната трапеза станал олтар на просторен параклис, побиращ многобройни богомолци (обр. 1). Голямото помещение — наосът, бил свързан с базиликата чрез входа на северната стена на страничния й кораб. Не е изключено да е имало вход и на срещуположната стена на наоса — откъм манастира.

Значителните размери на параклиса, който в същност представлява долепена до главния храм (католикон) църква, подсказват, че е построен в чест на виден светец. Досега сред паметниците на старобългарското църковно строителство не са известни параклиси с подобни размери.[17] По размери и устройство и описаната олтарна трапеза е уникална за старобългарската църковна архитектура. Тя е от усложнения тип — олтар-гроб. За плисковско-преславската църковна архитектура е характерен първият тип от описваните от Симеон Солунски. Необикновеността на третия тип олтарни маси за църквите от Плиска и Преслав ни подтиква да припомним някои основни моменти от влиянието на богослужението върху развитието на църковната сграда в старохристиянския свят.[18] След Никейския събор (325 г.) развитието на богослужението налага да се прибавят допълнителни площи към основния й корпус.[19] Бързо развиващият се култ към тленните останки на мъчениците обуславя изграждането на култови помещения, обикновено долепени до църковната сграда. Там били излагани мощите на мъченици, светци и ктитори и извършвани възпоменателни служби над тях. Старохристиянският Изток (Сирия, Палестина, Египет) показва голямо

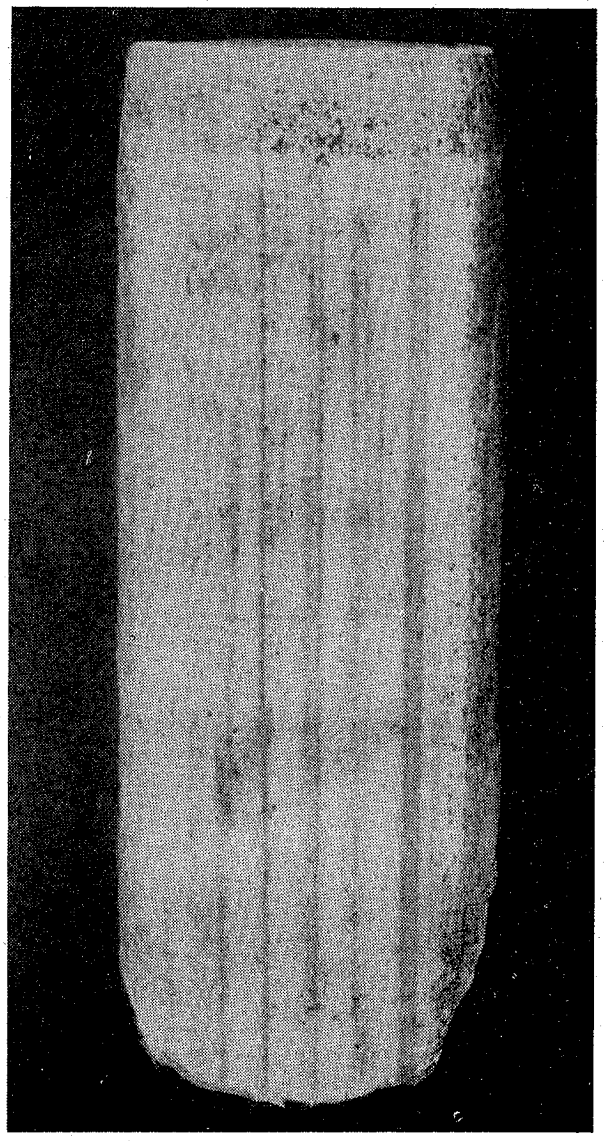

7

●*Обр. 7. Мраморна колона от олтарната маса в параклиса, открита върху пода в анекса. Fig. 7. Colonne en marbre de la table d'autel dans la chapelle découverte sur le sol de l'annexe*

●*Обр. 8 а, б) мраморна плоча от олтарната маса, намерена в параклиса. Fig. 8 a, б) plaque en marbre de la table d'autel, trouvée dans la chapelle*

разнообразие на подобни помещения — пареклесиони, еуктериони, мартирии, апостолеони.[20] В известен смисъл те били автономни светилища и имали собствено посвещение, различно от това на католикона.[21] В разполагането им отначало нямало никаква система. Обикновено те били единични, но не липсвали и двойни. В едни случаи са близо до олтара, а в други — в съседство с при-

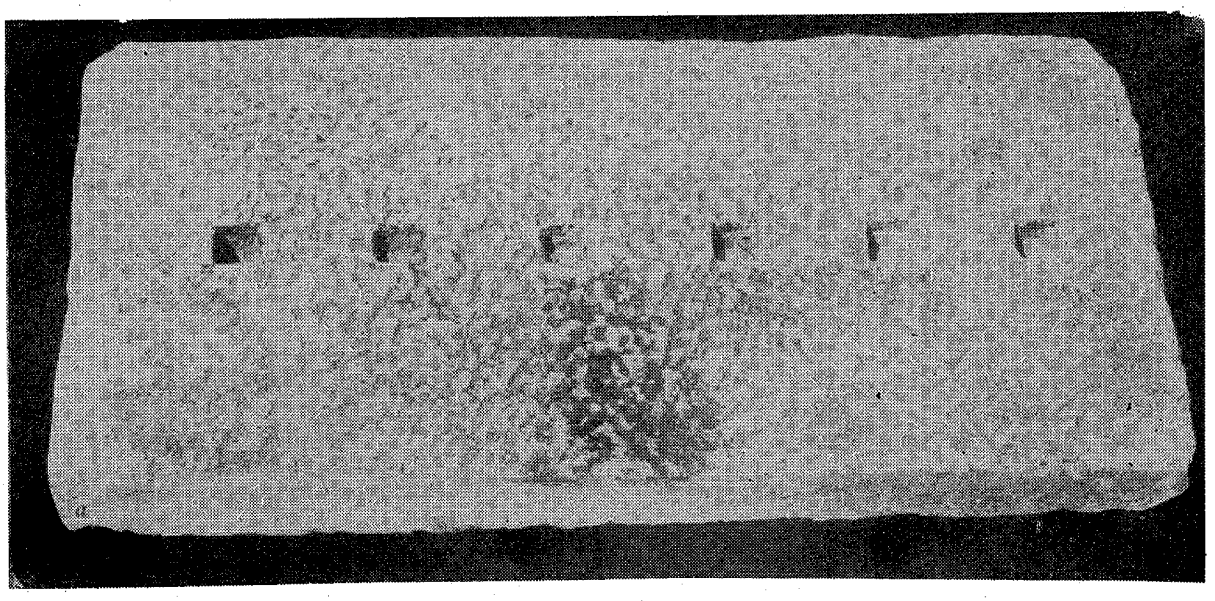

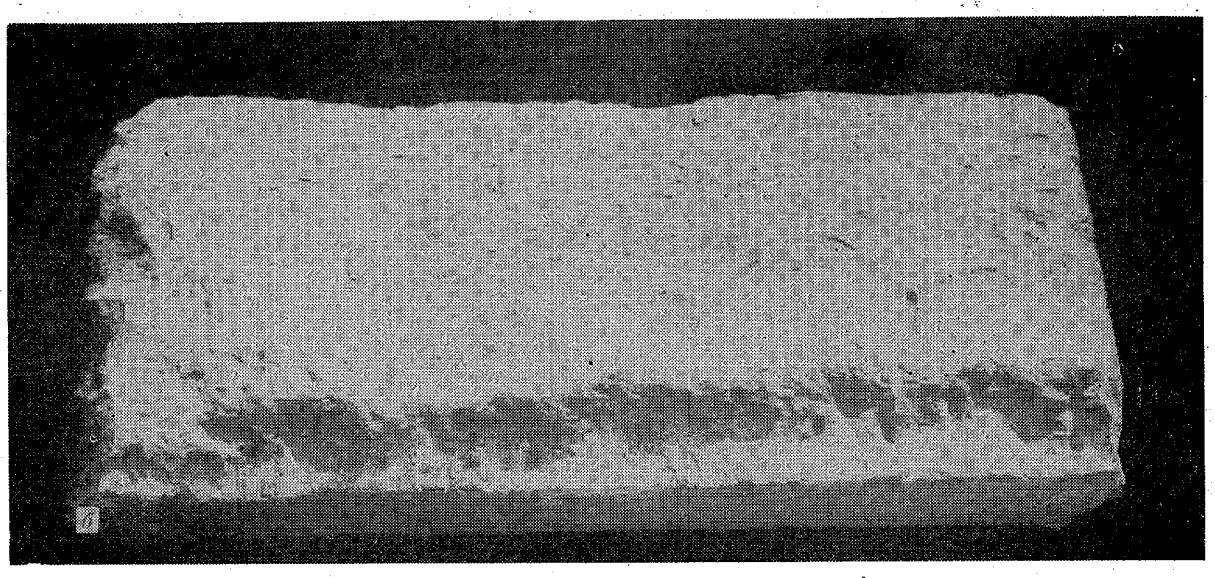

8

твора. За някои от пареклесионите сигурни данни показват, че са изпълнявали ролята на скевофилакиони — помощни отделения за отслужване на проскомидията.[22] Повечето обаче били с мемориално предназначение. Там евхаристията била отслужвана само в определени дни във връзка с честването на светеца, чиито мощи те съхранявали.[23] Някои от анексите, в които нямало погребения, служели и за отслужване на литургии в делничните дни — практика, запазена и до днес в източните манастири.[24] Тези богослужебно-строителни представи не са изолирано явление в старохристиянския Изток, а намират широко разпространение в Константинопол, Източен Илирик, Епир, Тесалия и по Адриатическото крайбрежие и Ломбардия. Но в тези области строителната изява на култа към мъчениците, светците или ктиторите е силно променена. За разлика от неустановените сирийски хероони пареклесионите са изграждани симетрично от двете страни на католикона, като давали своеобразно кръстовидно решение на културата сграда.[25] Те се издигали във височина до покрива на страничните кораби и фактически образували крила на псевдотрансепт. В тях били поставяни тленните останки на

мъчениците. По-късно към този кръстовиден план били пригодени и някои стари елинистически базилики. Характерен пример е т. нар. Базилика Проби в Равена от IV в.[26] Към нея в VI в. били пристроени две симетрични конхални помещения, в които били пренесени мощите на първите равенски епископи, между които и на св. Пробий — ктитора на базиликата. Особен интерес представлява и базилика Д в Тива (дн. Неа Анхиалос) в Тесалия (обр. 12).[27] Нейният план в някои отношения е твърде близък до плана на Голямата базилика. В източната ѝ част от север и от юг има по един квадратен придатък, който се свързва със страничния кораб чрез троен отвор. Това не са пастофории, тъй като в помещението на север от притвора Г. Сотириу е открил останките от паратрапезион, над който била отслужвана проскомидията. Най-вероятно е източните прибавени помещения да са били мартирии, тъй като в едното (южното) са намерени останките от погребални камери.[28] Като се вземе пред вид старохристиянската каноническа забрана за погребване на миряни в църквата, изглежда, че и тук се отнася за погребения с „приживе доказана святост" на починалите. Практиката да се използуват страничните крила на кръстовидна църква за мартирии е позната по нашите земи още от ранновизантийско време. Така поне може да се заключи от криптата в страничното крило на кръстовидната църква при с. Иваняне до София.[29] Подобно предназначение вероятно са имали и страничните крила на наоса на базиликата в м. Делидушка край Преслав.[30] Този Т-образен план продължава да се използува у нас и след покръстването в IX в. Така първият строеж на Дворцовата църква в Плиска има две странични помещения към източната част на наоса. За предназначението им засега липсват конкретни археологически данни.[31]

Три са основните решения на въпроса за богослужебното предназначение на параклис като този при Голямата базилика, възможни въз основа на приведените по-горе примери от многоликия по строителните си изяви, но единен в семантично-теологичните си представи старохристиянски и ранновизантийски свят: 1) помощно отделение за отслужване на проскомидията (скевофилакион, пастофорий), 2) същинска прибавена църква (параклис) за отслужване на литургията в делнични дни, 3) мартирий (хероон или апостолеон) за почитане паметта на мъченик или канонизиран ктитор на църквата. Първото е невъзможно — североизточният придатък не е служел за дарохранителница (отъждествена във Византия през VIII—IX в. окончателно с протезиса), тъй като олтарът на Голямата базилика има специално отредени за това протезис и диаконикон. Второто също не е приемливо преди всичко поради големината и специалното оформление на олтарната трапеза. Вече изтъкнахме, че подобен олтарен престол не се среща в нито един от познатите ни паметници на старобългарското църковно строителство. За отбелязване е, че единствената у нас олтарна маса от усложнен тип се намира не в самостоятелна църковна постройка, а в придатък, развит после в параклис. Този факт несъмнено говори за необикновеното значение на параклиса при Голямата базилика. Що се отнася до третото решение — реконструираната олтарна маса в малкото помещение на параклиса показва, че е била издигната над гроб, представляващ голям саркофаг за останките на виден духовник, очевидно канонизиран и почитан като светец. Както сочи и откривателят на североизточния анекс на Голямата базилика, той е слу-

●*Обр. 9. Старохристиянският олтар-гроб на св. Александър в базиликата „Св. Александър" в Рим (по Ф. Каброл). Fig. 9. L'autel-tombeau paléochrétien de St. Alexandre dans la basilique „St. Alexandre" à Rome (d'après F. Cabrol)*

●*Обр. 10. Предполагаема реконструкция на олтара-гроб в параклиса при Голямата базилика в Плиска (арх. Ст. Бояджиев). Fig. 10. Reconstruction supposée de l'autel-tombeau dans la chapelle près de la Grande basilique à Pliska (arch. St. Bojadžiev)*

●*Обр. 11. Останките от наоса на параклиса при Голямата базилика, поглед от изток. Fig. 11. Les vestiges du naos de la chapelle près de la Grande basilique à Pliska, vue de l'Est*

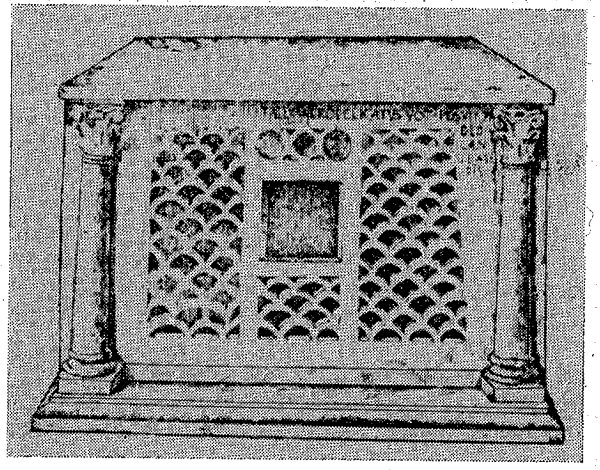

9

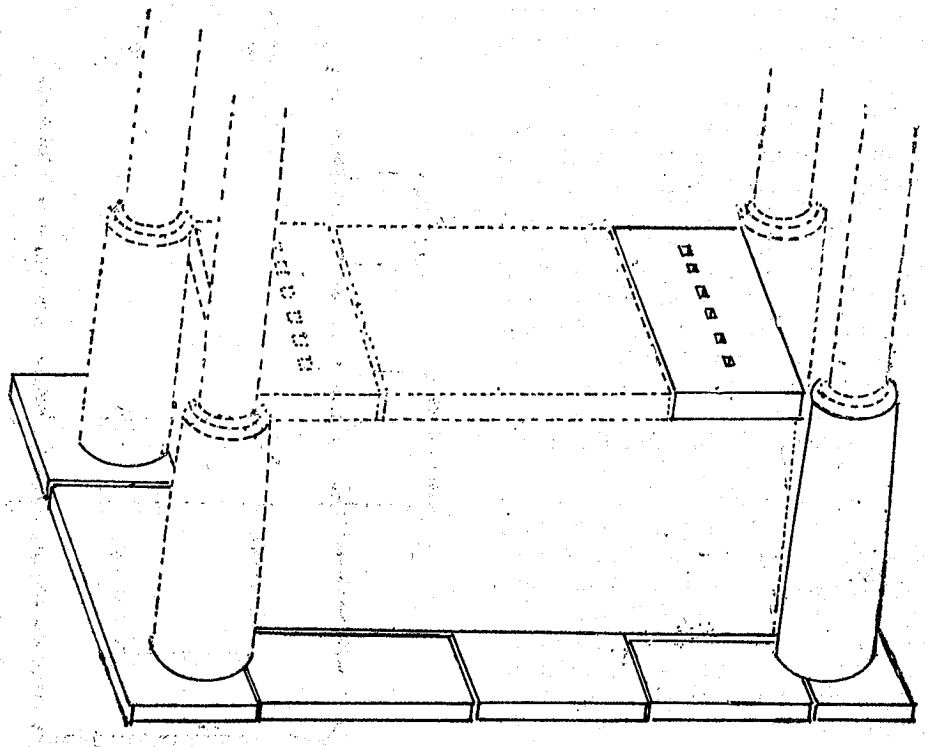

10

11

жил за мартирий, в който е извършвана възпоменателна литургия над погребания там светец.

Практиката да се издига олтар над гроба на мъченик, където да се отслужват св. тайни, датира от времето на първите преследвания срещу християнството.[32] В някои случаи особено на първо време олтарите били издигани направо над гроба на заровения в земята мъченик. Това били т. нар. първични олтари-гробове. В следникейско време, когато преследванията били преустановени, тази практика се разпространила и над гробовете на видни духовници, почитани като светци.[33] Вече останките на мъчениците или почитаните като светци духовници били излагани за поклонение след ексхумация, поставени естествено в по-малки ковчези (мраморни, от скъпо дърво или метални[34]), т. нар. вторични гробове. Ковчезите не били заровени в земята, а обикновено стоели над нивото на църковния под върху невисока подставка, отгоре им пък лежала олтарната плоча за извършване на възпоменателните служби.[35] Такъв вторичен гроб е представлявал и олтарът в параклиса на Голямата базилика.

Въпросът, който поставя реконструираният олтар-гроб в параклиса при Голямата базилика, е чии останки е съхранявал. Трудността на отговора при отсъствието на епиграфски данни и писмени сведения е очевидна. Редица косвени данни спомагат за решаването му. Големите размери на олтарната маса, респективно на саркофага, показват, че не е съхранявал мощи — части от тяло, донесени отдалеч съгласно разпространения в средновековието обичай.[36] Напротив, те свидетелстват, че тук са били положени останките на местен светец, при това с изключителна популярност, както доказват мястото и размерите на наоса на параклиса.

Последните проучвания на Голямата базилика и на терена, върху който тя възниква, установиха пълната и сравнително точна хронология на сложната ѝ строителна история.[37] Характерът на промените в плана ѝ и ходът на неговото изпълнение насочват датата на окончателното ѝ изграждане след 870 г., най-вероятно към 875 г.[38] Източната двойка анекси са издигнати най-късно — не само след окончателното завършване на базиликата, но и след появата на първите сгради в архиепископския комплекс около нея.[39] Други сгради от комплекса обаче, изградени

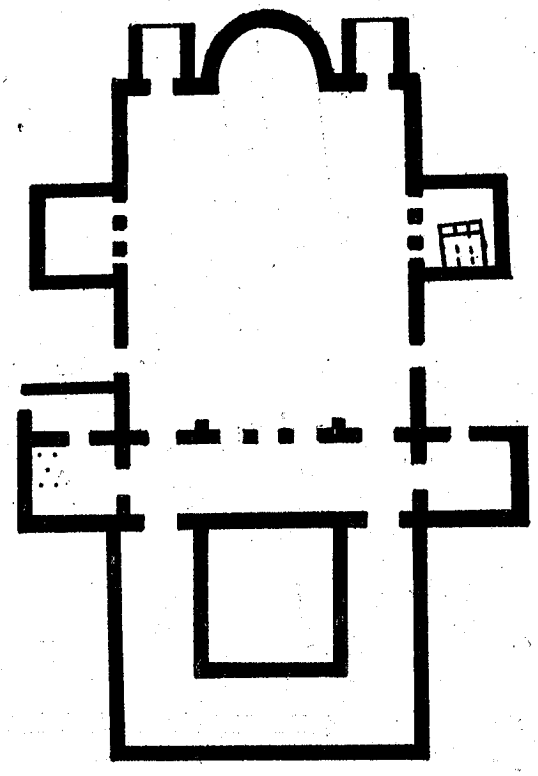

12

●*Обр. 12. План на базилика Д в Тива, Тесалия (по Г. Сотиру). Fig. 12. Plan de la basilique Д à Thébes, Thessalie (d'après G. Sotiriou)*

към края на IX или най-късно в началото на X в., заварват източната двойка анекси построени и се долепват към тях. Тези факти определят датировката на североизточния анекс не по-късно от края на IX в. Такава дата сочи и характерът на градежа на основите и стената му. Основата на олтарната маса, както личи от обработката на блоковете ѝ, е съобразена с настилката от плочи — втория под. Когато в анекса е използувана по-ранната настилка, тази основа не е била изградена. Това означава, че двете подови нива са от два различни периода в самостоятелното (без наос) съществуване на анекса. Посочихме, че вторият му под (значи и олтарът-гроб) се свързва с третия под на базиликата и с тротоарната настилка наоколо ѝ, а под последните са открити фрагменти от глазирани керамични съдове (X в.). Тротоарната настилка покрива и ранни християнски гробове от двата некропола до базиликата — от юг и от изток.[40] Тези наблюдения датират появата на въпросните настилки в X в., по-точно в първата му половина. В границите на първата половина на X в. следва да отнесем и построяването на наоса на пара-

клиса, защото новоизградената му стена — четвъртата, която го затваря от север, заварва тротоарната настилка, разрушава северния ѝ край и я включва като под на наоса (обр. 11). Градежът на нейната основа от големи необработени камъни[41] показва, че е била издигната през втория период от строителството на комплекса около Голямата базилика, т.е. най-късно до средата на X в. А тъй като тази стена (значи наосът) е допълнително изградена спрямо обзаведения с олтар-гроб анекс, последният в този си вид трябва да е бил завършен в първите десетилетия на X в.

Според писмените сведения църквата провъзгласила за светец след смъртта му българския княз Борис-Михаил (+907) заради големите му заслуги в християнизирането на народа. Точната дата на канонизацията не е известна, но в 23-ото си писмо до цар Симеон, което е от 923 г., византийският патриарх Николай Мистик дава сведение за това: „. . . сега той се намира със светиите и стои пред бога, удостоен с голяма похвала за делото, което с помощта на бога е направил за българите, а именно за това, че е турил основата на вярата, заради което и справедливо се почита.“[42] В предишните си послания Николай Мистик не говори за княз Борис като за светец — трябва да се сметне, че канонизирането е станало наскоро преди 923 г.[43] Известието за смъртта му се съдържа в приписка на монаха Тудор Доксов от Преслав към препис от превода на Словата срещу арианите: „. . . преведе по повеля на нашия български княз на име Симеон от гръцки на славянски език епископ Константин... А пък ги написа по повеля на същия княз Тудор, черноризец Доксов, на устието на Тича, гдето е съградена светата и честната златна нова черква от същия княз, *в годината 6415=907, индикт 11. В същата година, на втория ден от месец май в събота вечерта почина рабът божий, бащата на този княз, живял с чиста вяра и в правоверно изповядване на нашия господ Исус Христос, великият и честният, и благоверният наш княз български на име Борис, чието християнско име е Михаил. Този Борис покръсти българите в годината етх'бех'ти...*“[44] Тудор Доксов не споменава къде е починал и къде е погребан княз Борис. От други писмени сведения знаем, че след като се оттрекъл от престола през 889 г., Борис прекарал живота си в манастир.[45] За манастира са изказани различни предположения: в Патлейна[46] или при Кръглата църква[47] в Преслав, при с. Калугерица, Шуменски окръг,[48] при Караачтеке край Варна[49] и др. Най-обосновано е мнението на К. Шкорпил — за първия български манастир при Голямата базилика в Плиска[50], и то днес се приема за най-убедително.[51] Манастирът при Голямата базилика е построен при княз Борис,[52] който вероятно е и негов ктитор. Този манастир, близък до дворците в Плиска, е най-вероятното място, откъдето замонашилият се владетел е могъл да следи непосредствено управлението на Владимир-Расате и да се намеси радикално след измяната му на християнизирането.[53]

Последните разкопки на манастира и базиликата потвърждават становището, че манастирът е построен веднага след базиликата по време на управлението на княз Борис. Редица сигурни факти: специалният каменен път между базиликата и дворците, наличието в плана ѝ на нарочни помещения (митатории) за участието на княза и архиепископа в празничните литургии сочат, че Голямата базилика през втората половина на IX в. е не само съборна, но и княжеска, и архиепископска църква на българската столица.[54] В първоначалния комплекс от сгради около нея разкрихме дворцова жилищна постройка, която определяме обикновено като архиепископски дворец.[55] В нейния план обаче има ясно изразени две жилищни крила с отделни сервизни помещения. Едното е представлявало жилището на българския архиепископ. За другото, като отчитаме, че с покръстването на българската столица е възприет византийският дворцово-църковен церемониал от IX—X в.,[56] е оправдано да приемем, че е обитавано от княза във времето около литургиите. Ако в течение на управлението си княз Борис е отсядал там само в дните на големите празници, може да се предположи, че след като е приел монашески сан, го е обитавал постоянно. Надали като монах той е живял в малка килия редом с обикновените монаси. Писмените източници доказват, че Борис е запазил до края на живота си своя авторитет и дори правата си на княз. Неслучайно в отзива за неговата смърт старобългарският писател освен раб божи го нарича велик, честен и благоверен княз. Естествено е починалият княз да е погребан в този манастир. Може според монашеската практика да е бил положен най-напред в манастирския некропол и след канонизирането му тленните останки

да са поставени в изградена за целта пристройка.[57] Много по-вероятно е като ктитор на храма[58] да е погребан веднага в него или в пристроено помещение съобразно старохристиянската традиция до католикона да долепват пареклесион, предназначен за тялото на основателя или ктитора. Църквата на Великата атонска лавра е пример, че тази традиция се пази докъсно на Балканския полуостров: след смъртта на ктитора ѝ св. Атанасий Атонски (1007 г.) към нея били пристроени два странични параклиса и в северния положено тялото на светеца-ктитор.[59] Подобна почит била дължима и към ктитора на Голямата базилика. В някои от писмата си до княз Симеон от 895—896 г. Лъв Хиросфакт говори за неговия „божествен баща“[60]. Това сведение характеризира княз Борис като личност, стояла още приживе на изключителна почит и уважение сред съвременниците си. Делото му на първи български християнски владетел изисквало най-почетно място и за гроба му. В саркофаг над пода в храм е погребан и българският владетел от ранното средновековие цар Самуил, както установи Н. Муцопулос при разкопките на десния кораб на катедралата „Св. Ахил“ в Преспа.[61] Според писмените данни като ктитор и първи християнски владетел бил положен в Десетинната църква в Киев непосредствено след смъртта му руският княз Владимир. Саркофагът стоял „посред храма“[62]. Правдоподобно изглежда и княз Борис да е бил погребан първоначално в саркофаг в базиликата. Най-вероятното място на гроба му е североизточният анекс. Изяснихме, че той е бил изграден още преди края на IX в. (заедно с кръщелнята), че в първия период от ползуването му не е бил отворен към базиликата, а само на запад (към манастирския двор), че тогава олтарната маса не е съществувала. Вероятно първоначалното погребение е било тук в саркофаг над пода (с посока изток — запад съгласно християнския обряд), а по-късно, навярно след канонизирането на княз Борис, е бил изграден олтарът-гроб, в който били положени останките на светеца, бил и избит входът към базиликата.[63] Двата входа в югозападната част на анекса налагали лекото изтегляне на олтарната трапеза-гроб към североизток. Склонни сме да смятаме, че анексът е бил замислен като гробница за ктитора-владетел. Мавзолеи (гробници) са си изграждали немалко християнски владетели.[64] А по-късно гробницата била развита в мартирий със специално изградена mensa sacra.

Теофилакт Охридски съобщава за княз Борис, че, „като преживял немалко години в монашество, преминал в безконечния живот и бил прославен с господа с чудеса и изцеления, които боголепно се извършвали чрез костите му“[65]. Това е несъмнено свидетелство, че останките на светеца били съхранявани и достъпни за поклонниците.

Писмените сведения за живота, смъртта и канонизирането на княз Борис в началото на X в. се свързват с археологическите данни от параклиса и манастира при Голямата базилика в Плиска и ни дават основание да считаме, че в анекса са били положени тленните останки на този български владетел, създател на храма. Огромният авторитет на личността му и развилият се култ след неговата смърт[66] са намерили строителна изява в значителния параклис с необикновения за старобългарската църковна архитектура олтар.

[1] Разкопките на Голямата базилика бяха подновени през 1969 г. и продължиха до 1973 г. под ръководството на проф. Ст. Михайлов, проф. Ст. Ваклинов и ст.н.с. Т. Тотев. За резултатите вж.: Ст. Ваклинов. Плиска през 1971 г. — Векове, 1972, 3, с. 7 и сл.; St. Michailov. Nouvelles fouilles à la Grande basilique de Pliska. — Actes du XIVe congrès international des études byzantines. III. Bucarest, 1976, p. 367 sq.; Т. Тотев. Кръстовидната църква под основите на Голямата базилика в Плиска. — В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1983 (под печат). През 1978 и 1979 г. в базиликата предприехме по искане на НИПК цялостно изчерпване на културните наслоявания под подовата настилка — разкопки, ръководени от П. Георгиев с участието на Ст. Витлянов. Основните резултати вж. у: П. Георгиев. Этапы в построении Большой базилики в Плиске. — В: Акти на IV международен конгрес по славянска археология, София 1980. С., 1984 (под печат).

[2] St. Michailov. Op. cit., p. 367—369.

[3] Ibidem, p. 368, fig. 4.

[4] Тук на образа той е затворен от консервацията на арх. Д. Джидров с блоков градеж на циментов разтвор.

[5] Разликата между нивата им е била още по-голяма, отколкото е сега, но при потъването на основите се е понижило и равнището на прага.

[6] St. Michailov. Op. cit., fig. 4.

[7] П. Георгиев. Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. — В: Плиска — Преслав. II. С., 1981, с. 190 и сл.

[8] В горния край е леко издялана (на височина 0,09 м), а надолу по нея има дупки — явно, че тук е преупотребена, отрязана от по-висока колона, като е изчукан издаващият се малък венец, над който обикновено стъпва капителът.

[9] Правоъгълни олтарни маси с монолитна плоча върху четири колони са широко известни от старохристиянския и византийския свят: F. Ca-

brol. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. I, 2. Paris, 1907, col. 3155 sq.; В. Н. Лазарев. Три фрагмента расписных эпистилиев и византийский темплон. — ВВр, XXVII, 1967, с. 162 и сл.

[10] F. Cabrol. Op. cit., col. 3161 sq., fig.1129.

[11] Συμεὼν τοῦ μακρίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ. — In: J. P. Migne. Patrologia Graeca. 155. Paris, 1866, col. 601 sq. Срв.: Архиепископ Вениамин. Новая скрижаль. СПб., 1891, с. 310.

[12] Останки от саркофаг тук не са открити. При разкопаването на северозападния анекс до стената му отвън е намерен един, монолитен, чието дъно лежи над нивото на манастирския двор, а не е вкопан, както тези от некропола източно от апсидите. Може би е преместен тук от другаде, но да го свържем с разглежданото съоръжение е неоснователно, тъй като размерите му (2,05/0,98 м) не съответстват на площта между колоните.

[13] J. Marx. Lehrbuch der Kirchengeschichte. Trier, 1929, p. 267. Тази плоча е едната от двете крайни, еднакво оформени. И другата е била с огладен в перваз дълъг ръб (плотът в късите си краища е завършвал с малък корниз) и е имала шест дупки. Известно е, че олтарната маса в християнския храм символизира евангелския разказ за тайната вечеря (mensa sacra): Kl. Wessel. Reallexikon zur byzantinischen Kunst. I. Stuttgart, 1966, col. 1 sq.; Т. Иванов, Д. Серафимова и Н. Николов. Разкопки в Сандански през 1960 г. — ИАИ, XXXI, 1969, с. 169 и цит. лит. Срв. за тази сцена още: В. Н. Лазарев. Равенские мозайки. — Във: Византийская живопись. М., 1971, с. 54—55. Свещниците (лампадариите) върху масата са алегория на 12-те или 13-те блюда (екседри) на Христос и дванадесетте апостоли (понякога без Юда): Т. Иванов, Д. Серафимова и Н. Николов. Цит. съч., с. 172—173, обр. 54, 55 и цит. лит.; J. Lassus. Remarques sur l'adoption en Syrie de la forme basilicale pour les églises chrétiennes. — Atti del IV congresso internazionale di archeologia cristiana. Città del Vaticano, 1938, p. 345, fig. 7.

[14] Навярно между крайните плочи е стояла една централна, двойно по-широка от тях, т.е. квадратна (страна 1,05 м), с изобразен на мрамора или изправен в гнездо метален кръст, вж.: В. Иванова. Три новоразкопани базилики в Хисаря. — ИАИ, XI, 1937, с. 223, обр. 205; Т. Иванов, Д. Серафимова и Н. Николов. Цит. съч., с. 171—172, обр. 51, 52.

[15] Открита е от Ст. Михайлов. За нея той смята, че прегражда нов кораб, като допуска такъв и от юг: Ст. Михайлов. Разкопките на Голямата базилика през 1969 и 1970 г. (Непубликувана студия, докладвана в Секция по средновековна археология на АИМ, 1974 г.). Нашите проверки не подкрепиха предположението, че пристройката се повтаря от юг.

[16] И Ст. Михайлов в плана е посочил вход, но изместен на юг от оста на постройката: St. Michailov. Op. cit., fig. 2.

[17] Параклисът от юг на Дворцовата базилика в Плиска е със значително по-малки размери и без данни за гроб-олтар: Ст. Михайлов. Дворцовата църква в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 247, обр. 5.

[18] По-подробно вж.: Т. Смядовски. Опит за семантично-богослужебен анализ на базиликата на Делидушка в Преслав. — Археология, XXIII, 1981, 3, с. 22 и сл.

[19] A. Grabar. Martyrium. I. Paris, 1943; II. Paris, 1946.

[20] G. Babič. Les chapelles annexes des églises byzantines. Paris, 1969, p. 6, 33—36.

[21] Ibidem, p. 14.

[22] Ibidem, p. 67—74.

[23] Ibidem, p. 14.

[24] Н. Тулешков. Многопрестолните манастирски църкви. — МПК, 1980, 3, с. 29—35.

[25] F. Tolotti. Tre Basiliche paleocristiane dedicate agli Apostoli in alta Italia. — In: Miscellanea Belvederi. Roma, 1955, p. 355—385.

[26] G. Bovini. Il problema della datazione della Basilica Probi in territorio classicano di Ravenna. — In: Acta archaeologica, Ljubljana, XXIII, 1972, p. 189—195.

[27] G. A. Soteriou. Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία. I. Ἀθῆναι, 1942, tab. 109, p. 195; Die altchristlichen Basiliken Griechenlands. — In: Atti del IV congresso internazionale di archeologia cristiana. Città del Vaticano, 1938, p. 355.

[28] Ibidem, p. 355.

[29] В. Иванова. Две старинни църкви край с. Иваняне, Софийско. — ИАИ, VIII, 1934, обр. 46.

[30] Т. Смядовски. Цит. съч., с. 22 и сл.

[31] Ст. Михайлов. Цит. съч., с. 229 и сл.

[32] F. Cabrol. Op. cit., col. 3161—3170.

[33] Ambrosius Mediolani. Epistola. — In: G. Migne. Patrologia latina. XVI. Paris, col. 1066.

[34] F. Cabrol. Op. cit., col. 3169.

[35] Ibidem, col. 3166.

[36] Археологически данни за това у нас има главно в Преслав: В. Иванова-Мавродинова. Надписът на Мостич и Преславският епиграфски материал. — В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 50, 95—97.

[37] П. Георгиев. Этапы в построении Большой базилики... (под печат).

[38] П. Георгиев. За първоначалното седалище на българската архиепископия. — В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 67—78.

[39] Основите на североизточния анекс пресичат изграденния покрай северната стена на базиликата канал за събиране на дъждовни води от покрива ѝ. Поради това трасето на източната част на канала било преместено на север. В западната си част каналът пробива основата на оградната стена на архиепископския комплекс.

[40] Ж. Въжарова. Некрополът до Голямата базилика в Плиска. — В: Плиска — Преслав. I. С., 1979, с. 69 и сл.; Ст. Михайлов. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска. — В: Плиска —Преслав. I. С., 1979, с. 44 и сл.; P. Georgiev. Eine Zweisprachige Grabinschrift aus Pliska. — Palaeobulgarica, II, 1978, 3, p. 32—34.

[41] Такива са използувани в строежа на манастирските сгради във втория северен двор.

[42] Патриарх Николай Мистик. Писма. — В: Гръцки извори за българската история. IV. С., 1961, с. 275; В. Гюзелев. Княз Борис I. С., 1969, с. 500—502. Друг превод на текста вж. в: Левкийски епископ Партений. Жития на българските светии. I. С., 1974, с. 92.

[43] Както постановява 34-и апостолски канон и 9-и канон на Антиохийския събор (341 г.), всеки

предстоятел на диоцез (автокефален архиепископ или патриарх) е имал правото да провъзгласява светци за диоцеза. Може да се предполага, че Борис е бил причислен към лика на светиите от автокефалния български архиепископ (до 917—919 г.) или от българския патриарх (след 919 г.), вж.: Е. Голубинский. Исторія канонизацій святых в Русской церкви. М., 1903; Н. Милаш. Православно църковно право. Београд, 1926, с. 597—600, пар. 173. Към тази и друга литература насочи проф. Р. Поптодоров от Духовна академия, София, за което му благодарим.

[44] A. Vaillant. Discours contre les Ariens de Saint Athanase. Sofia, 1954, p. 6—7.

[45] В. Гюзелев. Цит. съч., с. 453—454.

[46] Ю. Господинов. Разкопки в Патлейна. — ИАД, IV, 1915, с. 113 и сл.; В. К. Златарски. Към историята на открития в местността Патлейна стар български манастир. — ИАИ, I, 1921—1922, с. 146 и сл.

[47] П. Мутафчиев. История на българския народ. I. С., 1948, с. 236—238; В. Гюзелев. Цит. съч., с. 486.

[48] Г. Фехер. Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица. — В: Мадара. II. С., 1936, с. 134.

[49] С. Покровски. Разкопки на „Карааč теке“ при Варна. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 249 и сл.

[50] К. Шкорпил. Постройки в Абобском укреплении. — ИРАИК, X, 1905, с. 145.

[51] Н. Мавродинов. Базиликата в Плиска и българският дворцов церемониал. — ИАИ, XIII, 1939, с. 246 и сл.; Кр. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска.— ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 85; В. Гюзелев. Цит. съч., с. 453.

[52] Пак там.

[53] Пак там, с. 461 и сл.

[54] Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 246—252; П. Георгиев. Цит. съч. (под печат).

[55] Т. Тотев, П. Георгиев. Нови данни за някои манастири в Плиска и Преслав. — В: Българско средновековие. С., 1980, с. 130 и сл.

[56] Съгласно византийския придворен устав до големите църкви в Константинопол имало дворци (κοιτῶνες), в които владетелят и патриархът отсядали на почивка при продължителните празнични литургии: Const. Porph. De ceremoniis. I, 10, p. 79—80; I, 27, p. 154; Д. Т. Беляев. Богомольные византийских царей в городские и пригородные храмы Константинополя. — Byzantina, III, СПб., 1906, с. 147, 161—165.

[57] G. Babič. Op. cit., p. 45—46.

[58] Голямата базилика като катедрала на българската столица се приема от всички изследвачи за един от *седемте съборни* храма, „които прехристиянският оня Борис, цар на България, е съградил“ според Теофилакт Охридски в българската земя: Митрополит Симеон. Писмата на Теофилакт Охридски. — СбБАН, XXVII, 1931, с. 214—215. Срв.: Ал. Милев. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 133 и сл.

[59] Ив. Помяловский. Житие св. Афанасия Афонского. СПб., 1895, с. 102; Порфирий Успенский. Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты в 1845. II. Киев, 1877, с. 209—210.

[60] Лъв Хиросфакт. Писма. — В: Гръцки извори за българската история. IV. С., 1961, с. 176, бел. 4. В. Златарски и други изследвачи смятат, че трябва да се разбира не духовен, а роднинят баща на владетеля — княз Борис, тогава жив: В. Н. Златарски. Известията за българите в хрониката на Симеон Метафраст и Логотет. — В: Избрани произведения. I. С., 1972, с. 523.

[61] N. Moutzopulos. Ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου. I. Θεσσαλονίκη, 1969. II. 1972.

[62] М. К. Каргер. К вопросу о саркофагах князя Владимира и Анны. — КСИИМК, VII, 1940, с. 79.

[63] Канонът разпорежда, че когато бива провъзгласен един светец, в негова чест трябва да се изгради параклис с олтар: Н. Милаш. Цит. съч., с. 597 и сл., пар. 173; Е. Темниковский. К вопросу о канонизации святых. Ярославль, 1903.

[64] Константин Велики си построил кръгъл мавзолей от изток на църквата „Св. Апостоли“ в Константинопол. До източната страна на едно от страничните й рамена долепил кръстовидно светилище, което подготвил за свой гроб, Юстиниан, вж.: A. Grabar. Op. cit., p. 494. Практиката продължава и през X в. Роман Лакапин например направил специална църква (сега Будрумджами), чийто приземен етаж оформил като семейна гробница, вж.: Н. И. Брунов. — Всемирная история архитектуры. III. М.—Л., 1966, с. 95, обр. 49$_2$.

[65] Митрополит Симеон. Цит. съч., с. 261; В. Гюзелев. Цит. съч., с. 454. Друг превод у: Левкийский епископ Партений. Цит. съч., с. 92.

[66] Известността на култа към св. Борис-Михаил през ранното средновековие излиза извън границите на България. В края на X в. руският княз Владимир назовава своя син в негова чест, срв.: П. Мутафчиев. Към въпроса за българските извори на руските летописни известия. — В: Избрани произведения. I. С., 1973, с. 171, бел. 20. По-късно, след 1072 г., вече канонизирани, синовете на Владимир Борис и Глеб били честувани на 2 май — празника на княз Борис-Михаил. Това свидетелствува, че култът към него продължава да бъде разпространен, срв.: D. Săsălov. Reflets de la culture médiévale bulgare en Russie Kiévenne durant la deuxième moitié du XIe s.— Palaeobulgarica, V, 1981, 3, p. 101—102.

La chapelle près de la Grande basilique à Pliska

P. GEORGIEV, T. SMJADOVSKI

(Résumé)

Dans l'article sont analysées et interprétées les données de la chapelle déblayée en 1969, adossée au mur septentrional de la Grande basilique à Pliska, chapelle importante par ses dimensions et unique dans la construction religieuse bulgare (fig. 1, 11). Elle se compose d'une petite pièce carrée de l'Est et d'un vaste naos adossé à elle. Dans la partie nord-est de la petite pièce furent découverts les vestiges d'un autel non typique de l'architecture religieuse ancienne bulgare, édifié au-dessus du tombeau d'un saint particulièrement populaire sans doute (fig. 2, 4—8, 10). Le type de l'autel, ainsi que sa place dans la structure de la basilique autorisent les auteurs à admettre que la chapelle n'était pas destinée au service divin quotidien mais à des services commémoratifs pour le saint y enseveli, martyr ou donateur du temple. Les dimensions exceptionnellement grandes du naos (23,10 /5 m) témoignent qu'il est aménagé à recueillir un grand nombre de fidèles.

Les données archéologiques concernant le temps de l'édification des parties du plan de la basilique et des constructions dans le monastère autour d'elle permettent de conclure que la petite pièce a été édifiée à la fin du IXe s., tandis que l'autel-tombeau même — dans les premières décennies du Xe s. La présentation complète de la chapelle a eu lieu vers le milieu du Xe s. Liées au moment historique, les données archéologiques nous dirigent vers le renseignement que le premier souverain chrétien bulgare le roi Boris-Mihaïl, donateur de la Grande basilique, a été canonisé comme saint. L'année exacte de cet événement n'est pas connue mais elle se situe entre 907 (sa mort) et 923 (la 23-e lettre du patriarche de Constantinople Nicolas Mystique au tsar Symeon: „. . . maintenant il se trouve avec les saints devant dieu, honoré du grand éloge pour l'œuvre qu'il a accomplie avec l'aide de dieu pour les Bulgares, précisément pour avoir posé la base de la foi ce dont il est juste d'être honoré"). Les exigences du culte envers ce saint ont donné naissance à l'édifice religieux remarquable par son emplacement et ses dimensions tel que représentait la chapelle près la Grande basilique cathédrale, princière et archiépiscopale à Pliska. Ceci autorise à supposer que l'autel-tombeau dans la chapelle était celui du roi Boris-Mihaïl.

За глаголическите надписи от X в.

КАЗИМИР ПОПКОНСТАНТИНОВ,
АЛБИНА МЕДИНЦЕВА

През последните години отново бе събуден интересът към глаголическите надписи у нас. Една част от тях са известни на науката още от тридесетте години с проучването на Кръглата църква в Преслав,[1] други — от разкриването на скалния манастир при с. Мурфатлар (дн. Басараб)[2] в Румъния, а следи от трети бяха открити преди 2—3 години върху стените на църквата на новооткрития старобългарски манастир край с. Равна, Варненски окръг.[3]

Върху глаголическите надписи от Преслав съществува значителна литература.[4] Включването им в тази статия заедно с новооткритите е продиктувано и от новите резултати, получени след няколкогодишните ни наблюдения върху Кръглата църква в Преслав.

Глаголическите надписи от Кръглата църква са врязани върху добре огладената мазилка на южната стена на кръщелното помещение. Едновременно с ктиторския надпис на хартофилакса Павел Кр. Миятев е открил глаголически едноредов надпис и няколко отделни букви. Според него в надписа е отбелязано тюрко-българското име ⰔⰅⰞⰔⰓ — ⰔⰎⰂⰎⰆ. . .[5] (обр. 1 *а*, *б*). Аналогиите със старобългарски ръкописи от X в., написани с „полукръгла" глаголица: Асеманиевото евангелие, Клоцовия сборник, Зографското евангелие, са дали основание на първооткривателя да заключи, че „тези няколко букви са най-старият известен досега глаголически паметник на българската писменост"[6].

По-късно В. Иванова предлага ново четене, като допълва към видяното от Кр. Мия-

тев още две букви — глаголическите ⰶ (ж) и ⰵ (ѕ) (обр. 1 в). Въз основа на това тя дава и ново интерпретиране на надписа: ⰏⰏⰔⰨⰔ-ⰱⰶⰵ — ТНГНБЖЄ.[7] Изписването на ТН с Н вместо с ⰔⰊ заставило В. Иванов да се усъмни в четенето си, тъй като личното местоимение би трябвало да бъде предадено в древната му форма ТⰔⰊ. Затова по-късно тя изказва предположението, че крътсът, врязан пред надписа, с добавената дъга отгоре в същност не е кръст, а глаголическата буква Ⱏ (с),[8] при което първата дума трябва да се чете като СВⰰТН (повелителна форма, 2 л ед.ч. от глагола СВⰰТНТИ, изписана съкратено СТ҃Н). Като аргумент за това тя сочи, че надписът е врязан върху стената на помещението, за което се предполага, че е служело за кръщелня.[9]

В 1955 г., позовавайки се на мненията на Г. Илински и Й. Вайс, В. Иванова предлага първата дума да се чете КРⰔСТН, като смята, че самото название на кръста, предаден графично, се използува като начало на надписа: КРⰔС-ТН.[10] След проучването на надписите от Кръглата църква Ив. Гошев даде ново четене: ⰟⰏⰔⰨⰔⰱⰶⰵ — СТІ ГІ БЖЄ,[11] считайки, че Кр. Миятев и В. Иванова не са забелязали следитс от началната буква Ⱏ (с). Той възстанови двете последни букви от надписа като „протоглаголически“ и посочи особената форма на кръста в края на надписа. Такова четене е приемливо, като се има пред вид предназначението на помещението и врязването на надписа във връзка с неговото освещаване.[12] С него се съгласява и Хр. Кодов в рецензията си на монографията на Ив. Гошев, но прави бележката, че на фотографията Ⱏ не се забелязва.[13]

Ив. Гошев с основание отбелязва, че този надпис е един от най-добре запазените и се чете леко стига да не се подходи към него с предубеждение. При внимателното проучване на този надпис не бяха открити следи от други букви (обр. 2). Надписът се състои от седем знака и две титли — над ⰨⰔ и ⰶ (обр. 2 б), а кръстът с дъгата над горното рамо вляво от надписа е на значително разстояние и не би могъл да се свърже с него (обр. 2 а). Кръстове с подобно начертание са известни от Преслав, от скалния манастир при с. Мурфатлар в Румъния, от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг, и др., което от своя страна още веднъж показва, че е трудно да се отстоява предложената от Г. Илински идея, поддържана и от В. Иванова. В случая най-правилно се явява първоначалното четене на В. Иванова ⰏⰏⰔⰨⰔⰱⰶⰵ — ТІ ГІ БЖЄ с изключение на това, че над ТІ няма следи от титла. Молитвеният израз „Тебе, Господи Боже“ е обичайно обръщение в православното богослужение.

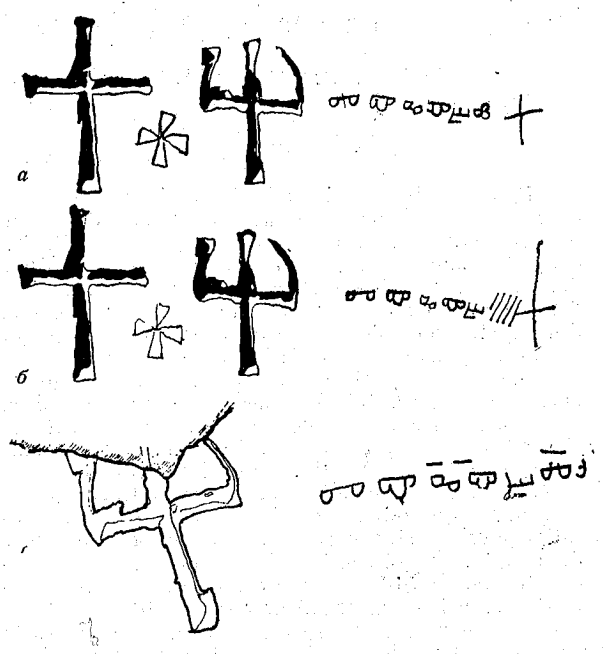

Обр. 1. Факсимиле на глаголическия надпис от Кръглата църква в Преслав по: а) Кр. Миятев, 1929 г.; б) Кр. Миятев, 1931/32 г.; в) В. Иванова, 1932 г. Fig. 1. Fac-similé de l'inscription glagolitique de l'Eglise ronde à Preslav, d'après: a) Kr. Mijatev, 1929; б) Kr. Mijatev, 1931/32; в) V. Ivanova, 1932

Както по въпроса за правилното четене на текста на този надпис, така и за неговата относителна датировка мненията не са единни. Първооткривателят му Кр. Миятев счита, че това е най-древният глаголически надпис. Същото мнение поддържа и В. Иванова, която предполага, че както ктиторският, така и този надпис са врязани върху влажната мазилка при строежа на църквата. Към групата надписи, появили се във връзка с изграждането и освещаването на кръщелното помещение, Ив. Гошев отнася и този надпис. М. Вайнгардт и А. М. Селищев, които познават тези паметници само от публикациите, отнасят без сериозни доводи глаголическите надписи и останалия епиграфски материал към края на X или началото на XI в.[14]

Изучаването на надписа на място показва, че всички надписи върху южната стена на баптистерия са врязани върху сухата мазилка (обр. 2, 6). Затова този надпис трудно би могъл да се свърже с процеса на строителството на църквата[15] или пък с нейното освещаване. Съдържанието му с нищо не подсказва, че се касае за освещаване на кръщелното помещение или на храма, а и трудно може да се обясни по какъв начин е ставал обрядът за освещаване в едно недостроено помещение, дори и да се съгласим с мнението на тези изследвачи, които предполагат, че надписът е направен в процеса на строителството и свързан същевременно с освещаването на храма. Оттук произтичат и затрудненията в правилното четене и датиране на надписа.

Единственият критерий за правилното осмисляне и датиране на този и на останалия епиграфски материал от Кръглата църква поне засега си остава палеографският анализ. Кр. Миятев отбелязва, че надписът се отличава със старинното начертание на буквите си. От тях най-голямо внимание заслужава начертанието на буквата Ѳ (і), образувана от две малки кръгчета, съединени в долната част с издължена и леко заоблена

●*Обр. 2. Глаголическият надпис от Кръглата църква в Преслав: а) целият с кръстовете в съседство; б) детайл. Fig.2. L'inscription glagolitique de l'Eglise ronde à Preslav: a) l' entière et les croix à côté d'elle: б) détail*

дъга, и къса чертица под нея. Във връзка с облика на тази буква Кр. Миятев отбелязва, че още в Клоцовия сборник, Зографското и Мариинското евангелие правата ѝ и отвесна черта започва да се скъсява, а триъгълникът се спуска до долу и в много случаи той съвсем заменя чертата.[16] Действително в тези паметници наред с обикновена форма на Ⱈ с отвесна черта се среща и начертание с три петлици, но буквата от глаголическия графит е най-близка до начертанието на Ⱈ в Мариинското евангелие. Характерна за тази буква във всички паметници е късата чертица, която намеква за „краче" или това е т. нар. „иже на ножке". Във въпросния надпис „крачето" слабо се забелязва. Кр. Миятев мисли, че то отсъствува поради особеностите на писане върху влажна мазилка.[17] Начертанието на тази буква с три петлици би могло да се тълкува и като по-нов белег по отношение на графиката ѝ в древните паметници.

Интерес представлява и изписването на буквата ⰆⰈ с успоредни „рогчета", които представляват продължение на петлиците.[18] За разлика от Кр. Миятев В. Иванова и Ив. Гошев отбелязват последната буква от надписа като Э с една черта. Тази особеност дълго време се считаше от някои изследвачи като късен белег, характерен за книжовните паметници от XI—XII в.[19] По същия начин е изписана Э в Киевските листи и в глаголическия надпис от старобългарския манастир край с. Равна, Варненски окръг. Това показва, че вероятно е налице скрипторска традиция както при епиграфските паметници, така и при някои книжовни паметници от X в. Във връзка с датировката на този надпис В. Иванова изказа предположението, че и той, и надписът на хартофилакса Павел са дело на един човек и се отнасят към едно и също време. Наистина опора за по-точна датировка няма, но „общият книжен" характер на писмото, малките окръглени букви и в двата надписа, изпълнени с тънки и плитки линии, дават основание да се приеме предположението на В. Иванова.

Малко над разгледания надпис са врязани с по-дълбоки линии две глаголически букви с по-големи размери, прочетени от Ив. Гошев като ⰔⰘ— ⰌⰉ.[20] Кр. Миятев е забелязал само Ⱄ. Не е ясно какво е искал да отбележи написалият ги. Може би това е формата ⰌⰢ — дат. пад., ед. ч., от личното местоимение ⰀⰆⰆ. Не можем да се съгласим с мнението на Ив. Гошев, че тези букви са

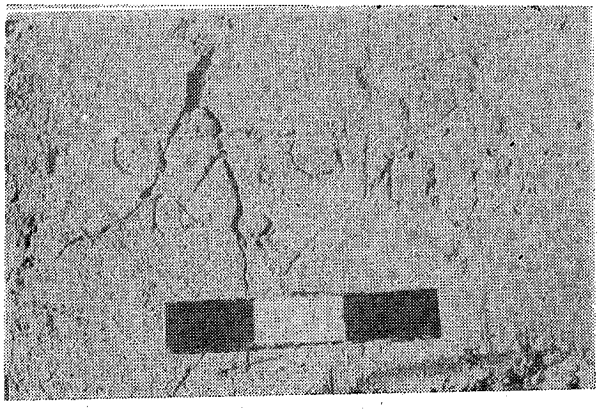

3

●*Обр. 3. Глаголически букви от Кръглата църква в Преслав. Fig.3.Lettres glagolitiques de l'Eglise ronde à Preslav*
●*Обр. 4. Глаголическият абецедар от Кръглата църква в Преслав. Fig. 4. L'abécédaire glagolitique de l'Eglise ronde à Preslav*
●*Обр. 5. Факсимиле на глаголическия абецедар от Кръглата църква в Преслав (К. Попконстантинов, А. Мединцева). Fig. 5. Fac-similé de l'abécédaire glagolitique de l'Eglise ronde à Preslav (K. Popkonstantinov, A. Medinceva)*
●*Обр. 6. Детайл с втората част на глаголическия абецедар от Кръглата църква в Преслав. Fig. 6. Détail avec la seconde partie de l'abécédaire glagolitique de l'Eglise ronde à Preslav*

4

част от унищожен глаголически надпис и това се вижда от снимката (обр. 3). В този глаголически фрагмент е интересно начертанието на Ⱈ, която по форма представлява пълна аналогия на „иже" от предходния надпис. Отбелязахме, че тук буквите са значително по-дълбоко врязани и с по-големи размери, което ги доближава до заглавните букви на някои глаголически книжовни паметници от този период. Буквата ⰔⰘ има най-близката аналогия с ⰔⰘ от Мариинското евангелие и Киевските листи — паметници от X в.[21]

5

От всички глаголически надписи, врязани по стената на кръщелното помещение в Кръглата църква, най-значителен интерес представлява откритата от Ив. Гошев глаголическа азбука.[22] Тя се намира в западната част на стената на височина около 1,20 м от съвременното ни подово ниво. Буквите са врязани с много тънки линии между два доста по-дълбоко очертани кръстни знака (обр. 4). Поради лошата запазеност Ив. Гошев е разпознал само тринадесет букви от началото. В неговото четене има пропуски, а на места са възпроизведени букви, чиято графика не съвпада с тази на знаците, врязани върху стената.

6

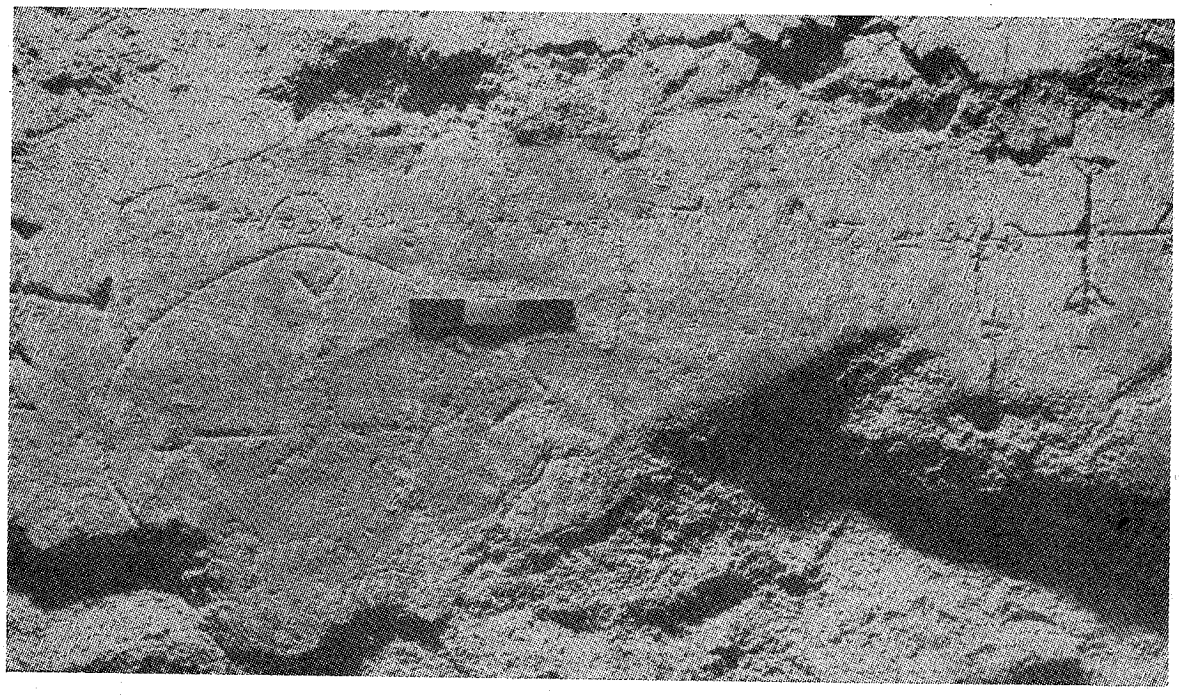

4

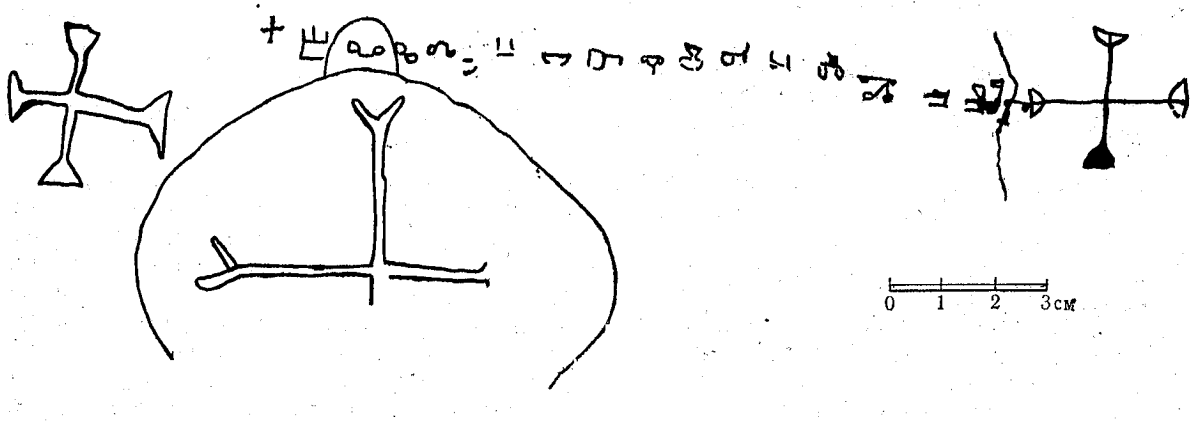

5

6

Известно е какво значително място заемат запазените глаголически азбуки особено за установяването на количеството, последователността, фонетическата зависимост на първата славянска азбука — глаголицата. В това отношение откритието на Ив. Гошев е изключително важно. Сред останалите глаголически абецедари, достигнали до нас в късни преписи, преславският абецедар несъмнено е най-древният и с точна географска определеност. Той не е завършен (липсват буквите, които са най-дискусионни), но това не омаловажава значението му. Налага се обаче да направим корекция на допуснатите от първоиздателя им грешки във връзка с палеографските особености и идентифицирането на някои от буквите. В действителност в азбуката са били отбелязани буквите от ⱑ (ⱑ) до ⱒ (п) включително (обр. 4, 5). Неразпознатите от Ив. Гошев букви могат да се различат на снимката, приложена към неговата книга, посветена на епиграфския материал от Кръглата църква.[23] В преписа на този абецедар, съпровождащ раздела, посветен на глаголическите надписи (обр. 53), е пропусната буквата ⱚ (з), поради което цялата азбука след тази буква е преместена с един знак наляво. При това графиката на следващите букви (след ⱚ) не отговаря на начертанието на буквите, врязани върху стената. Освен това на местата, където буквите са лошо запазени, Ив. Гошев възсъздава букви с особено начертание, по-късно възприети от редица изследвачи.

Отчитайки важността на този абецедар за славистичната наука, извършихме внимателно оглеждане на място и възстановяване на истинския облик на паметника.[24] Преславският абецедар започва с ⱑ (ⱑ) с кръстообразна форма, без характерните клиновидни краища на хоризонталното рамо. Във връзка с тази особеност на буквата В. Ягич отбелязва, че в най-старите паметници водоравната линия е била поставяна доста високо по отношение на мястото, в което тя пресичала отвесната черта, а клинообразните крайчета на водоравната черта били отначало толкова слабо развити, че общият вид на буквата напомнял обикновен кръст.[25] По своето начертание и пропорции ⱑ от преславската азбука има най-близки паралели със същата буква от Киевските и от Пражките листи.[26]

На второ място ясно се вижда буквата ⱏ (б). Главната ѝ отвесна линия е с леко извита навътре средна част, както при ⱏ от глаголическия надпис върху същата стена в думата ⱏⱁⱚⱔ. Най-близки аналогии това начертание има в Киевските глаголически листи.

Следващата буква е ⱘ (в). Нейна характерна черта е широко отворената и окръглена част, която я доближава до същата буква в Киевските глаголически листи и в Македонския глаголически лист. В. Ягич, вещ познавач на глаголическото писмо, счита, че тази форма на ⱘ е по-архаична в сравнение с онези, които са предадени със заострена и издължена средна част.[27] По-късно, след изписването на азбуката, тази буква е била включена като съставна част на човешко изображение.

На четвърто място стои ⱁ (г) със своеобразно начертание, което има аналогии със същата буква в Пражките глаголически листи, Мариинското и Асеманиевото евангелие.

На пето място е отбелязана буквата ⱁⱁ (д) с форма, аналогична на ⱘ, но обърната нагоре с дъгата. Средната ѝ част е по-закръглена, а петлиците са сравнително по-малки.

Буквите, които следват, са по-лошо запазени. От буквата ⱔ (ⱔ) добре личи долната част и късата хоризонтална чертица. От ⱁⱁ (ж) и ⱁ (ѕ) по-добре е запазена втората. Ясно се вижда очертанието на долната окръглена част. Не може да се определи в каква посока е обърната главичката ѝ. Наличието на тази буква не предизвиква съмнения и потвърждава възстановяването на предходните ⱔ и ⱁⱁ, които неправилно са представени в преписа на Ив. Гошев с предполагаемите им „протоглаголически“ начертания. От ⱁⱁ се виждат само „рогчетата“, стъпили върху хоризонтална линия.

На деветото място отчетливо се чете ⱚ (з). Тя е съставена от две части — лява, леко окръглена, и дясна — долепена кукичка с извит надолу край. Традиционната форма на тази буква е неправилен четириъгълник със сравнително големи размери, свързан отдясно с хоризонтална черта с овален край. Начертание на ⱚ, подобно на това от преславската азбука, откриваме в Македонския глаголически лист. Там хоризонталната линия на кукичката пресича лявата окръглена част на буквата. На мястото на тази буква Ив. Гошев е поставил изображението на ⱋ — „иже на треугольнике“ с начертание на ⱋ, което не отговаря на действителната графи-

ка на тази буква. Така цялата азбука е изместена с един знак наляво. Очевидно с тази грешка се обяснява и формата на следващите букви в неговите преписи и таблици, които са твърде далеч от това, което е в действителност.

На единадесето място в преславския абецедар стои ⰸ (н). Горната част на буквата се състои от малко триъгълниче, обърнато с върха надолу и стъпило върху закръглена петлица. В преписа на Ив. Гошев на 11-о място е буквата ⰾ (г'ѥрвъ), която се среща и с друго начертание, а ⰸ заема десето място, където стои ⰵ. Графиката на ⰸ е много близка до начертанието на тази буква в старобългарските ръкописи.

Следващата буква би трябвало да е ⰾ (г'ѥрвъ). Нейното начертание се отличава от традиционното: лявата част на буквата има формата на затворена петлица с долепена към нея друга, високо изтеглена петлица, която в същност представлява дясната част на буквата. Подобно е начертанието ѝ в Асеманиевото евангелие, в Синайския псалтир, във Виенските листи.[28] Поставянето ѝ между ⰸ и ⰽ (к) не позволява да се усъмним, че това е г'ѥрвъ.

Добре се е запазила и буквата ⰽ (к), която е на своето място в реда на азбуката. Нейната форма също се отличава от традиционното начертание и от това в преписа на Ив. Гошев, където е предадена с две къси черти под прав ъгъл и чертичка под тях. В действителност тази буква е образувана от две черти под прав ъгъл с добавена вдясно отвесна хаста. Обикновено изследвачите свързват нейния произход с „копа" от древноеврейската азбука. Първоначалният образ на тази буква се е състоял от пречупени под прав ъгъл черти, под които е била добавена вертикална чертица.[29] В преславският абецедар буквата е отишла твърде далеч от предполагаемия еврейски първообраз. Липсват близки аналогии на тази форма в ръкописите. Може би някакво сходство има с начертанието на „како" от Пражките листи, посочено в книгата на Ив. Гошев (обр. 54 б), ако не отчетем лявата линия в горната ѝ част.

На четиринадесето място отчетливо се вижда ⰾ (л) с полуъгловати петлици. В таблицата на Ив. Гошев тази буква стои на тринадесето място и по своето начертание се отличава от действителната графика. На преписа в неговата книга (обр. 53) тя е изобразена като буквата ⰲ (т), от чиято лява петлица излиза нагоре къса чертица, завършваща с обърнато наляво кръгче. В същност тази буква в преславския абецедар е представена в своя класически вид и има близки аналогии с ⰾ в Клоцовия сборник, в Асеманиевото евангелие, в глаголическите надписи от скалния манастир при с. Мурфатлар,[30] от старобългарския манастир при с. Равна. В книжовните паметници тя се изписва с един замах, без отделяне на ръката, а в епиграфските паметници горната част на буквата е самостоятелна, добавена допълнително. Това е наложено без съмнение от спецификата на материала. Според Ив. Гошев с буквата ⰾ преславският абецедар завършва.

При нашата работа на място установихме, че от тази азбука са запазени и ясно се виждат още четири букви, които личат и на снимката в книгата на Ив. Гошев (табл. VI б). На петнадесето място е буквата ⰿ (м). От нея липсва само дясната горна петлица. Тази буква има форма на ⰾ чиито долни краища завършват с малки кръгли петлици — едната от вътрешната страна, а другата — от външната. При върха е долепена хоризонтална хаста със запазена лява част, завършваща с кръгче.

На шестнадесето място съставителят е направил опит да изпише ⰿ (н), но не е успял да я довърши (обр. 5, 6). При очертаването на горната хаста мазилката твърде много се е изронила и писачът е изоставил това начертание, като е изписал буквата наново в съседство с недовършената. В дясната част на врязаните отново две хоризонтални хасти е долепена леко изтеглена нагоре ъгловата петлица. На мястото на съединяването се наблюдава изронване, което още веднъж показва, че азбуката е врязана върху суха мазилка.

На седемнадесето място (като изключим недовършената буква ⰿ) стои буквата ⰷ (онъ — о) с леко удължена форма и добре очертана горна петлица. При оформянето на долната петлица се наблюдава същото изронване на мазилката, както при останалите букви.

Преславският абецедар завършва с буквата ⰲ (п) — осемнадесета. Вертикалната ѝ хаста попада в пукнатина и затова е останала незабелязана от изследвачите, а десният край на горната хоризонтална черта, завършващ с точка, опира в лявото хоризонтал-

но рамо на кръста. Начертанието на ѳ се отличава от традиционното по това, че късата чертица, която обикновено е долепена малко над средата на вертикалния стълбец, в случая го пресича по средата.[31]

Към тези наши наблюдения трябва да добавим и това, че разстоянието между последните три букви на азбуката (Ѳ, Ѯ, ѳ) е по 0,001 м, докато при останалите варира между 0,003—0,008 м — доказателство, че азбуката е написана след врязването на двата кръста и липсата на достатъчно място е принудило автора ѝ да сбие почти една в друга последните три букви (обр. 5, 6).

Сходството в начертанието на буквите ѫ, ѳ, ѿ на абецедара и на другите глаголически надписи от Кръглата църква, както и в някои ръкописи от X в. позволява да се предположи, че и графиката на лошо запазените букви ѯ, ѵ е аналогична с начертанията им в тези паметници. От своя страна изписването на ѹ и ѣ показва една разновидност на местното глаголическо писмо.

Палеографските особености на глаголическите надписи и тяхното разположение на малък участък от стената заедно с кирилските надписи (врязани върху един и същ пласт мазилка) ни заставят да ги отнесем към едно и също време — първата половина или най-късно средата на X в. По такъв начин преславският абецедар, макар и непълен, ни дава засега най-ранния ред на буквите от ⰴ до ѳ включително. В това отношение той следва реда на буквите, запазени в мюнхенския абецедар,[32] в Abecenarium bulgaricum[33] и в открития неотдавна хърватски абецедар[34] и позволява да се направят някои изводи. Й. Врана въз основа на проучването на запазените в преписи глаголически азбуки и азбучни молитви достига до извода, че именно мюнхенският абецедар отразява състава и порядъка на буквите от първоначалната глаголическа азбука.[35] Следите от някои букви (макар и зле запазени) в нашия абецедар, като Ѯ, ѯ, ѵ, и съвпадането до 18-ия знак на двете най-стари азбуки, достигнали до нас, правят още поубедителни изводите, формулирани въз основа на мюнхенския абецедар. Очевидно при възстановяване на първоначалната глаголическа азбука е необходимо ⰼ (г'ѥрвъ) да се постави на дванадесето място, както това е в най-старите абецедари—преславския (X в.) и мюнхенския (XII в.) В същото време изписването в двете азбуки на ѳ с три петлици на десето място ни заставя да се усъмним

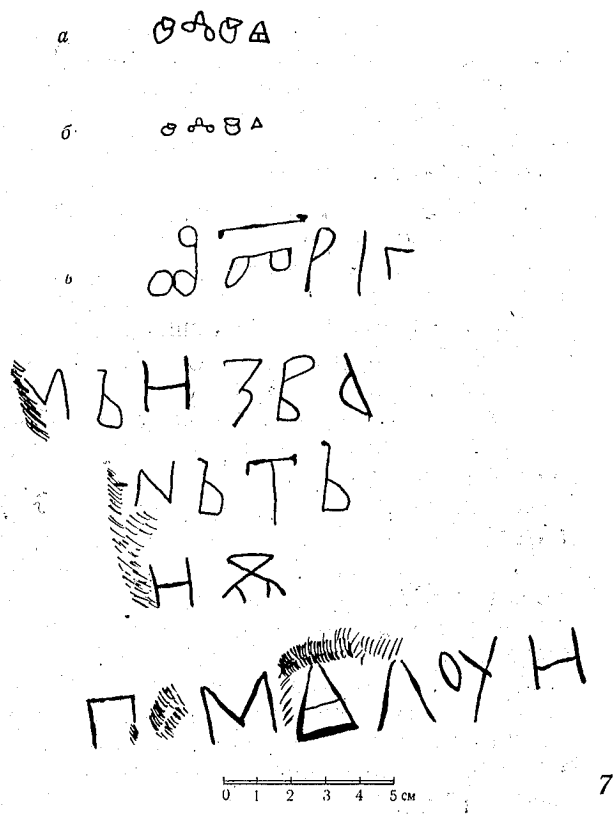

7

●*Обр. 7. Факсимилета на глаголически: а, б) надписи от църква B_4 в скалния манастир при с. Мурфатлар, Румъния; в, г) букви в кирилски надпис на „надгробния" паметник от с. Цар Асен, Силистренски окръг (К. Попконстантинов). Fig. 7. Facsimilés de: а, б) inscriptions glagolitiques de l'Eglise B_4 dans le monastère rupestre près du village Murfatlar; Roumanie; в, г) lettres glagolitiques dans une inscription cyrillique du monument „funéraire" du village Car Asen, département de Silistra (K. Popkonstantinov)*

в правдоподобността на мнението, че мястото на тази буква е в края на азбуката между ѱ (ц) и ѣ (ъ).[36]

Неоснователно е предположението на Ив. Гошев, че преславският глаголически абецедар е бил изпълнен в два реда, от които е останал само първият (обр. 4, б). Графичните особености на запазените букви показват, че те са изпълнени в маниера на архаичната кръгла или окръглена глаголица, както и другите глаголически надписи от този период от Кръглата църква, с. Мурфатлар, с. Равна и глаголическите букви в надписа от с. Цар Асен, Силистренски окръг, с. Крепча, Търговищки окръг.[37] Успоредно с това Ив. Гошев предполага, че азбуката, врязана върху стената на Кръглата църква, е била

начертана във връзка с освещаването на храма или кръщелното помещение или символизира културно-просветната дейност на положения в гроба под надписа.[38]

Хр. Кодов в рецензията на труда на Ив. Гошев оспорва това символично тълкуване на азбуката.[39] Трябва да отбележим, че азбуки или части от такива са открити: в киевската църква „Св. София",[40] в Новгород (от XI и от XII в.), а напоследък и върху стените на манастирската църква и скриптория при с. Равна, Варненски окръг (макар и на гръцки език), които са доказателство против подобно тълкуване на този вид паметници. По-вероятно е те да имат практическо предназначение — за упражняване в писане на глаголическата азбука, какъвто е случаят с азбуката от Кръглата църква в Преслав, или пък за образец при обучаване.

Следи от глаголически надписи са известни и от скалния манастир при с. Мурфатлар (Басараб) в Румъния.[41] В църква B_4 са запазени две думи, изписани с глаголически букви (обр. 7 *а*, *б*). Едната — ⱘⱁⱘⱆ (ꙗꙗꙖѢ), е врязана върху стълба между олтарната част и наоса непосредствено под кирилския надпис ꙗꙗꙖꙁ ⱂⱁⱂⱏ. . . Малко и встрани от нея е врязана само глаголическата буква ⱘ (н). Другата глаголическа дума — ⱘⱁⱘⱆ (обр. 7 *б*), се намира върху западното лице на стълб № 3 между наоса и притворната част. По палеографски особености и двете думи показват голяма близост и насочват към един и същ автор — ꙖꙗꙖѢ, име, известно от редица старобългарски надписи.[42] Румънският славист Г. Михаила в своята студия, посветена на епиграфските паметници от този скален манастир, е разчел двете думи като ѠꙗꙖѢ или ⱁꙗꙖѢ.[43] Буквата ⱘ (н) се среща по два пъти във всяка дума. Характерен за нейното начертание е малкият триъгълник, обърнат с върха надолу и вклинен в леко издължената петлица. Тази специфичност в начертанието ѝ е подвела румънският славист да свърже неправилно буквата с глаголическата ⱁ (ѡ). Следващата буква е ⱑ (л), която в единия случай е с по-големи петлици, от чиито вътрешни краища нагоре излиза съединителна дъга. Начертанието ѝ показва, че е изписана, както в книжовните паметници — без повдигане на ръката, с един замах. За това е спомогнала и много меката варовикова скала, върху която се пише с лекота. В единия случай ⱔ (ѣ) е предадена в традиционното начертание — триъгълниче с вмъкнато в средната му част т, а в другия е без този елемент, но това не затруднява нейното идентифициране. Характерната окръгленост на буквите в двете думи позволява да ги свържем с традицията на глаголическото писмо от графитите в Преслав, с. Равна, с. Цар Асен и да ги поставим в хронологическите граници на X в., най-вероятно в първата му половина.[44]

През 1954 г. при проучването на старобългарската крепост недалеч от с. Цар Асен, Силистренски окръг, бе открит „надгробен" паметник с врязан върху две от страните му няколкоредов старобългарски кирилски надпис.[45] Създателят на надписа е използувал и глаголически букви: веднъж в думата ⱂⱁⱂⱏⱁⱆⱘ, където ⱘ според издателя на надписа Н. Ангелов е предадено с глаголическата буква ⰾ, и втори път — на дясната страна на камъка, р. 4, където са употребени буквите ⱋ и ⱍ. До долната петлица на ⱋ отляво има следи от малка петлица (обр. 7 в). Като прегледаме буквите от глаголическата азбука с подобно начертание ⱓ (оу), ⱐ (ъ), ⱑ (ь), ⱋⱅ (ѫ), ⱔ (ѧ), установяваме, че тук се касае за ⱋ (о). Н. Ангелов предполага лигатура между ⱋ и кръгчето вляво. С кръгла форма са ⱚ (ѕємлѧ) и ⱁ (ѡ), които не биха могли да участвуват в лигатура с ⱋ. Вероятно при врязване на буквата писачът е срещнал трудност на това място от камъка

● Обр. 8. Детайл от надписа на дясната страна на „надгробния" паметник от с. Цар Асен, Силистренски окръг, със смесена употреба на глаголически и кирилски букви. Fig. 8. Détail de l'inscription sur le côté droit du monument „funéraire" du village Car Asen, département de Silistra, à l'emploi mixte de lettres glagolitiques et cyrilliques

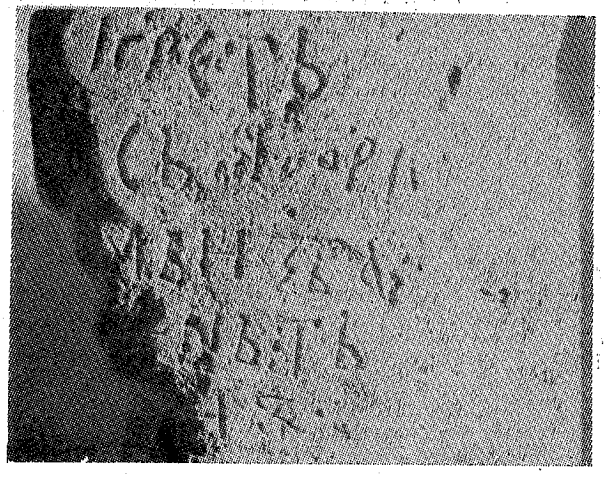

8

и поради това я е изписал в съседство. Подобни случаи се срещат често в епиграфските паметници. След Э ясно личи ѺѺ (т) с титла за съкращение отгоре, следват Р и К на същия ред и МЪ на следващия. Това съчетание от двете букви от глаголическото писмо, кирилските букви и титлата над ѺѺ по всяка вероятност представлява съкращението ЭѺѺРКОМЪ, което развързваме като ОТР[О]К[О]МЪ (обр. 8).[46] За нас интерес представлява начертанието на използуваните в надписа глаголически букви: Э е с окръглени петлици, а на ѺѺ поради подхлъзване на шилото лявата петлица е с леко издължена форма. Буквата ѺѺ не е поставена на една височина с предходната, но писачът ги е уравновесил чрез титлата за съкращение над ѺѺ. За особеното начертание на предполагаемото Ѫ в ПОМѪЛОѶН е трудно да се каже нещо определено, тъй като горната част на буквата липсва, а по средата триъгълничето е пресечено от къса черта, която съединява двете му рамена (обр. 7 г). Тази графична особеност свързва буквата с Ѧ, добре позната от други епиграфски и книжовни паметници от X в.

Наличието на глаголически надписи в Преслав и в североизточните земи на Първото българско царство е сериозен аргумент срещу така често изтъкваното до неотдавна твърдение, че глаголицата била свързана повече с югозападните български земи, отколкото с Преславската област. Както отбелязва и Ив. Гълъбов във връзка с тази дискусия, „преди всичко тъкмо в Преслав, от стените на Златната църква, имаме най-старите и най-добре локализирани остатъци от глаголическо писмо“[47], което е било в употреба наред с кирилицата в първата половина на X в.

[1] Кр. Миятев. Симеоновата църква в Преслав и нейният епиграфски материал. — Български преглед, I, 1929/1930, кн. 1, с. 100—124; Епиграфические материалы из Преслава. — Byzantinoslavica, III, 1931, с. 383—403; Кръглата църква в Преслав. С., 1932, с. 153—175.

[2] I. Barnea. Предварительные сведения о каменных памятниках в Басараби (обл. Добруджа). — Dacia, VI, 1962, p. 293—316; Г. Михаилэ. Старославянские надписи, открытые в с. Басарабь (обл. Добруджа). — Revue roumaine de linguistique, IX, 1964, 2, p. 149—169.

[3] Проучван от колектив: ст.н.с. Ал. Кузев, н.с. П. Георгиев, ст.н.с. А. Мединцева от Археологическия институт в Москва и н.с. К. Попконстантинов.

[4] Кр. Миятев. Симеоновата църква в Преслав, бел. 1; В. Иванова. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. — В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 43—145 и цит. лит. на с. 73, 76; Ив. Гълъбов. Приносът на епиграфския материал за решаване на лингвистични проблеми. — ИНМВ, XII (XXVII), 1976, с. 33—47; А. Медынцева, К. Попконстантинов. Надписи и рисунки из Круглой церкви в Преславе. С., 1983 (под печат); Ив. Гошев. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1961, с. 21 и сл.; I. Gălăbov. La rotonde de Syméon dans l'histoire du vieux-bulgare littéraire. — Byzantinoslavica, 28, 1967, p. 98—101.

[5] Кр. Миятев. Кръглата църква в Преслав, с. 155.

[6] Пак там.

[7] В. Иванова, Следите от глаголица в Източна България. — Byzantinoslavica, IV, 1932, с. 227—235.

[8] В. Иванова. Надписът на Мостич, с. 76.

[9] Пак там.

[10] Пак там.

[11] Ив. Гошев. Цит. съч., с. 57—59.

[12] Пак там, с. 59.

[13] Хр. Кодов. Преславските надписи. Рец. на труда на Ив. Гошев. Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX—X в. С., 1961, 196 с. — Език и литература, XVIII, 1963, 4, с. 88 и сл.

[14] А. М. Селищев. Старославянский язык. I. М., 1952, с. 60, 74; M. Weingart. Pocatky kyrilice. — Byzantinoslavica, II, 1940, p. 166.

[15] По-подробно вж.: В. Иванова. Цит. съч., с. 75. Мнозина изследвачи, занимаващи се с проблемите на Кръглата църква, я свързват с упоменатата „Златна нова църква“ в приписката на черноризец Тудор, комуто без основание приписват роднинство с цар Симеон. Но в приписката ясно е казано, че той е черноризец на Докс, а не негов син. На тази подробност бе обърнато внимание: Ив. Гошев. Цит. съч., с. 30.

[16] Кр. Миятев. Епиграфические материалы, с. 385.

[17] Кр. Миятев. Кръглата църква в Преслав, с. 156.

[18] В. Ягич. Глаголическое письмо. — В: Энциклопедия славянской филологии. III. СПб., 1911, с. 188.

[19] Въз основа на тази особеност на буквата Э бе изказано съмнение за автентичността на Киевските листи.

[20] Ив. Гошев. Цит. съч., с. 61.

[21] В. Ягич. Цит. съч., с. 188.

[22] Ив. Гошев. Цит. съч., с. 61 и сл.

[23] Пак там, с. 137, табл. VI б, в.

[24] Защото мнозина наши и чужди изследвачи-слависти възприеха мнението на Ив. Гошев за глаголическата азбука, последователността и графиката на отделните ѝ букви, по-подробно вж.: Б. Велчева. Которые 38 букв создал Константин Философ? — В: Славянские культуры на Балканах. С., 1978, с. 57—61 и цит. лит.

[25] В. Ягич. Цит. съч., табл. I.

[26] Пак там, табл. I, I а, I б.

[27] Пак там, табл. I, I а, I б, IV, с. 184.

[28] Пак там, с. 209.

[29] Пак там, с. 193; А. М. Селищев. Цит. съч., с. 50.

[30] Г. Михаилэ. Цит. съч., с. 152, обр. 4 д.

[31] В. Ягич. Цит. съч., с. 192 и цит. примери.

[32] N. Durnovo. Das Münchener Abecedarium. — Byzantinoslavica, II, 1930, p. 32—33; N. Trubetzkoj. Das Münchener slavische Abecedarium. — Byzantinoslavica, II, 1930, p. 31.

[33] Ив. Гошев. Цит. съч., с. 63, обр. 55; Ем. Георгиев. Нашето Аз Буки Веди. С., 1981, с. 120 и цит. лит.

[34] Br. Fučič. Rocki glagoljski abecedarij. — Slovo, 25, 1975, p. 193—201.

[35] I. Brana. Staroslaveński grafiski sistem i ujegova fonetske realisacija. O pestanku i karakteru staroslovenskih azbukvara i molitava. — Filologia, 1963, 4, p. 42.

[36] Б. Велчева. Цит. съч., с. 60 и сл.

[37] Ив. Гошев. Цит. съч., с. 61—63; Г. Михаилэ. Цит. съч., с. 152; Н. Ангелов. Старобългарски надпис от края на IX в. от с. Цар Асен, Силистренски окръг. — Археология, XXII, 1980, 2, с. 35—38; К. Константинов. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг. — Археология, XIX, 1977, 3, с. 22.

[38] Ив. Гошев. Цит. съч., с. 65.

[39] Хр. Кодов. Цит. съч., с. 91.

[40] С. А. Высоцкий. Средневековые надписи Софии Киевской. Киев. 1976, с. 12; Т. А. Иванова, Т. В. Рождественская. Новое исследование о граффити Киевской Софии. — Вестник Ленинградского университета, 8, 1979, 2, с. 116—118.

[41] Г. Михаилэ. Цит. съч., с. 152. К. Попконстантинов използува случая да благодари за любезността на Л. и В. Билчуреску и П. Дякону, които му предоставиха възможност да се запознае лично с документацията и епиграфските материали от скалния манастир при с. Мурфатлар по време на командировката му през 1979/80 г.

[42] Н. Марков, Ст. Лисицов. Нов старобългарски писмен паметник от Преслав. — Palaeobulgarica, V, 1981, 2, с. 81. Това име се среща и сред епиграфския материал от старобългарския манастир при с. Равна.

[43] Г. Михаилэ. Цит. съч., с. 153.

[44] Към тази датировка ни насочва и останалият епиграфски материал от средновековните български земи, който ще бъде предмет на самостоятелно проучване.

[45] Н. Ангелов. Цит. съч., с. 35—39.

[46] В тази част надписът по всяка вероятност е гласял: ОТРОКОМЪ НЗ[Ъ] ВА[ЗА]NЪТЪНЖ. По-подробно от палеографска и лингвистична гледна точка ще разгледаме надписа в друга наша работа.

[47] Ив. Гълъбов. Старобългарски език с увод в славянското езикознание. С., 1980, с. 44.

Sur les inscriptions glagolitiques du Xe s.

K. POPKONSTANTINOV, A. MEDINCEVA

(Résumé)

Lors de la découverte de l'Eglise ronde à Preslav au cours de 1927 on a trouvé sur ses murs des inscriptions—grafitti à écriture cyrillique et glagolitique. Elles ont acquis une large publicité non seulement en Bulgarie, mais aussi loin en dehors de ses frontières comme une des plus anciennes inscriptions en vieux bulgare.

Dans le présent article, à côté des inscriptions glagolitiques de Preslav déjà connues, sont étudiées également les inscriptions découvertes au cours des dernières années. Parmi elles un intérêt particulier présente l'abécédaire glagolitique, découvert par Iv. Gošev. Il a déchiffré les treize premières lettres des dix-huit gravées. L'abécédaire glagolitique de Preslav est le plus ancien des abécédaires connus jusqu'à présent. Il suit le rang des lettres — de ⰰ (а) à ⰿ (п) inclusivement, conservées dans l'abécédaire munichois, et permet de dégager certaines conclusions. La coïncidence des premières 18 lettres montre qu'à la dixième place était Ⱋ (iota — ижє), tandis que sa forme de trois demi-cercles nous autorise à douter de l'affirmation que sa place est entre Ⱍ et Ⱑ (ієръ).

Parallèlement aux inscriptions glagolitiques de l'Eglise ronde à Preslav sont étudiées également des inscriptions et des mots glagolitiques du monastère rupestre près du village Murfatlar (actuellement Basarab), Roumanie, l'inscription „funéraire" du village Car Asen, département de Silistra et celle du monastère vieux-bulgare près du village Ravna, département de Varna. Parallèlement à leur déchiffrement les auteurs font une analyse paléographique détaillée et une comparaison de leurs particularités graphiques avec celles de l'écriture glagolitique littéraire, caractéristique et employée parallèlement à l'écriture cyrillique pendant la première moitié du Xe s.

Епиграфско-текстологични добавки върху три старобългарски надписа

СТЕФАН СМЯДОВСКИ

През 1932 г. Кр. Миятев публикува надгробен надпис, намерен край стените на Кръглата църква в Преслав, който влезе в науката като „надпис на Тудора“[1]. Оттогава изследвачите неведнъж прибягваха до него, за да осветлят редица палеографски или езикови проблеми на старобългарската епиграфика.[2] Кр. Миятев отнася надписа към X—XI в.,[3] В. Иванова-Мавродинова смята, че той е издълбан през X в.,[4] а Вл. Мошин, сравнявайки го с Мостичевия надпис, затваря хронологично границите между 976 и 1001 г.[5] Тук няма да преповтаряме лингвистичните особености и проблемите за начертанието на буквите, а най-напред ще се спрем на начина на излагане на съдържанието на надписа.

Надписът може да се причисли към „говорещите“ надгробни надписи: „[+г](ѹ)об ѥсм [т]оу. д.о. ѹы. [ѹ](а). бы. бож[н](а). от. ка. м[є](н)є. сѣ. го [?]. лл. ктє. [н д.о](с)тѣ. ны. Подобни на него са първият Крепчански надпис на Антуни,[6] надписът на монаха Георги от времето на цар Иван Срацимир,[7] Земенският на Янул[8] и др. Този тип епиграфски паметници, в които починалият сам „разказва“ за живота си и иска опрощение на греховете си или съобщава за смъртта си, е познат от дълбока древност. На първо място трябва да посочим Кьолменския надпис от VI в. пр. н. е., срв. превода на първата част: „Ебар (син) на Зегас, аз 58 години живях тук.“[9] Това е обикнат образец и при античните епитафии, където често глаголните форми са в 1 л. ед. ч. — ἐνθάδε ἐγὼ κεῖμε Ἑκάτη:[10] Тук лежа аз, Хеката; Σόζων ἐνθάδε ἐγὼ κεῖμαι:[11] Тук лежа аз, Содзон и др. Ето един типичен пример на надгробна епитафия от края на II в. на н. е. в стила на „камъка, който говори“: Ἐνθάδε κεῖμε βρέφος κοινοῦ βιότοιο ἄμοιρος, ἠδίστου πατέρος καὶ μητέρος εὐμορφίης πρωτότοκον, διετές, θεῷ μεμελημένον, ἠδὺ ἡλιόπαις, λυπῶν γλυκεροὺς χρηστούς τε τοκῆας:[12] Тук почивам, младенец, взел своята част от живота; първороден на най-мил баща и красива майка; двегодишен, от бога обикнат, нежен, роден в неделя, натъжил (със смъртта си) милите и добри родители.

Първобългарските възпоменателни надписи също познават този начин на излагане на съдържанието.[13] От запазените около 20 по-обширни паметника само един е съставен в 3 л. ед. ч. и по този начин редакцията му рязко се различава от традицията на Омуртаговите надписи.[14] Трябва да отбележим, че и строителните надписи могат да бъдат изработени в този стил. Такъв е случаят с гръцкия надпис от Сирия (546 г. на н. е.): Ἐιρήνης δόμος εἰμί, βαθυκτεάνων ναετήρων λαϊνέαισι πύλαισιν ἀπήμονα τέκνα φυλάσσον:[15] Аз съм обител на спокойствието, пазеща здрави и читави зад каменни врати децата на богатите жители. Не може да се каже, че старобългарските строителни и ктиторски надписи следват уверено тази традиция.

Втората част на Тудориния надпис е до известна степен неясна. Кр. Миятев отбелязва: „В началото на реда следва да се постави някое двуцифрено число, което би показвало числото лакти (разстояние) от надгробния камък до стената.[16] Защо е бил необходим този указател, като знаем колко варварски са били ограбвани гробовете през средновековието? Най-вероятно е налице ед-

на антична традиция, здраво вкоренена и в християнската епиграфика, според която границите на некрополите са били фиксирани и защищавани юридически. В античната епоха това е било изрично посочвано с надписи върху стели: ὅρος μνήματος; ὅρος σήματος Ὀνησίμου.[17] След тази формула-клише обикновено е следвала заплахата срещу евентуално оскверняване и ограбване на гроба. В много случаи било посочвано какво и как точно се охранява според погребалното право,[18] определян бил размерът на глобата или обезщетението, което трябвало да се изплати на съответните институции. Този обичай постепенно се налага в правото и естествено е било да бъде кодифициран от Юстиниан. Така в обнародваните през 533 г. Дигести (Пандекти) има специална глава, отнасяща се до всякакви престъпления, свързани с гробното право.[19]

Латинската епиграфика предлага многобройни надписи, в които с познатия израз in fronte pedes . . . , in agro pedes[20] точно се очертава местоположението на тялото в некрополите. Подобен къснолатински надпис е намерен и у нас: In paci + Casateco meo in lapide in longo pedes XX et in lato pedes . . .[21] За разлика обаче от посочените примерн в Тудориния надпис оразмеряването е направено с популярната мярка през българското средновековие — лакътя.[22] Тя е била използувана още в много ранна епоха. Срещаме я например в надпис от II в. на н. е. при изтъкване границите и площта на магазини и градини: Ὅ(ροι) ὡ(ρισμένοι) ταβ(ερνῶν) κ(αὶ) κήπ(ου) Ἀδώνεως πήχ(εις) π′.[23] Запазени са и гръцки надгробни надписи, в които точно се посочва очертанието на гробното пространство в лакти, въпреки че според установеното мнение това не е характерно за гръцката епиграфика.[24] Ще посочим само един пример — надписът на Атуда от Фригия: Τὸ μνημεῖον κατασκεύασεν — οὐ ἐ(ξ)έ(σ)ται δὲ αὐτο[ῖς πω]λῆσαι ἢ ἐξαλοτριῶσ[αι τῷ] μνημείῳ περιόρια [δι]έ[θε]το πήχις ἔ(ξ) ἀ[νε]πικωλυτί, νομὴν καὶ καρπείαν ἀνεπικωλυτὶ . . .[25] Вън от всякакво съмнение е, че в липсващата част от Тудорината плоча са били дадени мерките на площта, защитена от законите на погребалното право. Че това положение е било узаконено през старобългарската епоха, съдим от два извора. Така в законъ соудныи людьмь изрично е посочено наказанието за крадци по гробовете: иже мъртвыи въ гробѣ съвлачитъ, да продадѧтъ сѧ.[26] В Номоканона на Йоан Схоластик, преведен от Методий,[27] има специален титул, приписван на Василий Велики (330—379), който гласи: гроборыи въ ѵ лѣтъ бес причастна бываютъ.[28] Морфологията на надписа и епиграфската практика у нас през тази епоха не ни дават право да мислим, че върху плочата е бил даден размерът на глобата, както е бил обичаят в гръцки и латински надписи при евентуално оскверняване или преместване на костите. По-голяма е вероятността, ако въобще надписът е бил употребен повторно и начупен, да следва типичното adjuratio срещу осквернители. Точно такъв изразен елемент се среща в споменатия първи Крепчански надпис: въ имѧ отъцѣ и сна и стаго дха. съде почиваетъ отъцъ стъ анътонии + а иже си оу црькъве житъница сътворитъ да отъвѣщаетъ прѣдъ бгмъ . . . След вербалната инвокация, известна от Самуиловия надпис и от този на Георги Храбър,[29] и същинската надгробна по съдържание част следва заплахата против този, който превърне гробницата в хамбар. Като цяло този израз е непознат на старобългарската епиграфика. Вече беше отбелязано,[30] че той определено се свързва със сведенията, които черпим от житието на св. Мария Нова, че след превземането на Виза от цар Симеон (922 г.) някои от храмовете в крепостта били определени за житници, други за конюшни и жилища.[31] Не можем да изключим обаче възможността тази фраза да е далечен отглас от връхната точка на иконоборския период във Византия, когато Константин V Копроним разрушил много от манастирите, а други превърнал в казарми.[32] Втората част от типичното adjuratio много напомня клетвените формули в името на бога от гръцката епиграфика, регистрирани в различни варианти. Буквално най-близо до старобългарския израз стои ἔσται αὐτῷ πρὸς τὸν θεόν.[33] Тези клишета са възникнали в античната епоха, но са се употребявали и по-късно. От многобройните примери ще посочим надгробния надпис от Дедекьой (Турция), датиран в 200—215 г., където редом с глобата, посочена при евентуално погребение на чужд в саркофага, е спомената и клетвата в името на бога: . . . εἴ τις δὲ ἐπιχειρήσει θεῖνε ἕτερόν τινα ⟨ . . . ⟩ ἔστε αὐτῷ πρὸς τὸν ζῶντα θεόν.[34]

Естествено е проклятийната формула да бъде широко разпространена през средновековието, и то на голяма територия. Затова не ни учудва наличието ѝ в старосръбски надгробни надписи през XV—XVI в.: клет и проклет тко ће кре(н8)тн ме (надпис от Подградине); да е проклеть тко ће 8 ме такн8тн; а сне лежи радохнић wвн 8секохь на се за живота. мол8 вн се братьо и господо немонте мн костн прѣтресатн.[35]

Двата надписа — Тудориният и Крепчанският — показват устойчивостта на формулите-клишета и традицията в епиграфската практика; пренасянето от античността в християнската епоха на готови образци.

По-друг случай представя надгробният Хрельов надпис от 1342/1343 г. от Рилския манастир. Той е съставен под очевидното влияние на популярния книжовен вид във византийската литература — плача (θρῆνος). Известен и от по-ранна епоха, в късновизантийския епос плачът става обикнат вид и неслучайно най-драматичните събития от византийската история — нашествията на монголци, татари, турци, намират отражение в книжнината чрез него. От вероятно многобройните стихотворни творби, оплакващи превземането на Цариград през 1453 г., 6 са запазени в гръцки ръкописи и са достигнали до нас. Най-обширната е анонимна и съдържа 1045 стиха.[36] По същия повод плач пише и византийският историк Дука (1400—1462).[37] От по-ранна епоха е известен плачът във вид на диалог между майка и умрелия ѝ син, написан от Йоан Хоразмен (1370—1437).[38] Може да се каже, че той има сходство с известните в литературата Богородични плачове за мъртвия Христос. Познатата им композиция вероятно е била използувана от неизвестния съставител на поетичния надпис на Хрельо, който, докато не се намери буквална гръцка успоредица, може да се смята за самостоятелно поетично произведение. Ще приведем за сравнение двата текста — Хрельовия надпис и отделни пасажи от Канона за плача на Богородица в препис от XVI в: + гробь те сьдрьжнть ннѣ 8мрьцвена кесарою: їже в'чера с'нами всно глющ8: w чю стрaшн8: w прѣславномѫ вндѣнїю. тн великwмненнте ѣко нѣкое сѫнце дwблестѣвны моужь ѣвнвы се в'дwвротахь лежнш оумрль въ гробѣ малѣ w w ко безглань прѣбываешн н безwвразнь без вндѣнїѣ без доуха весма: страждеть wвоюд8 оумрьцвленнемь твонмь кесар8 прѣнзреднѣ: хваленїѣ кесарица твwѣ с8прѫжнница рїдающн н двостраждоушн: плачюцн гор'ко печѣлню вса wдрьжнма тебе сж ы (?) не вднш прѣ сwбою . . .;[39] слава н нн: болѣзнн н скрѣбн н възыханїа wврѣтоша мене. оувы мнѣ ѵѧ мое слакое. утаа горцѣ рыдаѫцн н глаше вндаце тѧ ѵѧ мое любнмое. нага н оуденнненa (л. 131 а, 131 б); мр҃тва тѧ ѵлколюбуе. н ожнвлъшаго мр҃твы. мтн вндаце н лютѣ оуѣзвѣаше сѧ жтробож хотѣла бы с тобож оумрѣтн. чтаа плачацн сѧ глаше. не трѣпѣ бо бездушна мрътва зрѣтн тѧ. днвла сѧ гндаце тѧ прѣщедрын н прѣблагын гн. безславна н бездшна. безобразна н нага. плачацн дръжацн тѧ. ѣкоже не надѣахь сѧ. оувы м'нѣ вндѣ тѧ сноу мон (6-та песен, ирмос. л. 131 б); w страшно н прѣславно внждж танно. двaа въпїаше сноу н гн мон. како въсхотѣ въ гробѣ положнтн сѧ мр҃тва слово нз гробь въставлѣжн. нн w̃ гроба твоего чадо въстанж нн сазы прѣстанж точацн раба твоа азь. дондеже вънндж н азь. н не могж трѣпѣтн разлжченїа свѣте мон (слава и нине на осма песен, л. 134 а — 134 б).[40] От приведената съпоставка личи колко сходни са двата текста както композиционно, така и в обратите на речта.

Очевидно прилика трябва да търсим и в други текстове, в които има елемент на оплакване. Такъв е триодният текст, определен за утринната служба за Велика събота от Страстната седмица — денят, когато се чествува погребението на Христос. От друга страна обаче, Хрельовият надпис съдържа един много обикнат епитафиен елемент, който в епиграфиката най-общо се определя като affectus conjugum. Именно с него този надпис е уникален в цялата старобългарска епиграфска практика. Далечна алюзия на този похват може би има в Търновския надпис от

края на XIV в., поставен от царица Мария, съпруга на Иван Шишман, на гроба на девера ѝ Иван Асен.[41] Трябва да подчертаем, че плачът (оплакването) като поетичен елемент не е чужд и на старобългарската книжнина. Несъмнено под силното влияние на авторитетната византийска литература нашият книжовник Димитър Кантакузин (XV в.) пише „Молитва към Богородица", в която ясно се очертава този характерен елемент на средновековната поетика: плачи дше моа wкаанаа, плачи / плачи сѵ це со вτроβою, плачи / плачите очи мои непрестано, плачите / плачите вси оудн мои плачите / . . . оувн мнѣ погнбель волныа / оувн смерть каковѣ чаю нѫждню. / оувн лютаго дши разлѵченіа / оувн безконца мѵка, ндѣже бѣдѫ и т. н.[42]

Формално погледнато, в старобългарската епиграфика се следва най-общо една установена норма в структурата на надписите по отношение на т. нар. общи места (κοινοὶ τόποι).[43] В голямата си част те са литургични текстове, реминисценции от богослужебната книжнина, които са били запомняни и възпроизвеждани наизуст. Тези готови християнски византийски формули (някои от които с по-древен произход) са влияели силно при определянето на схемата на надписите — не само надгробни, но и ктиторски, строителни, възпоменателни и др. За ранната старобългарска епоха това се улеснявало от факта, че нѣ всички богослужебни книги са били преведени и така се създавала възможността по време на служба да се преминава от старобългарския текст към гръцките образци и обратно. Такова указание за употреба на византийски пасажи в богослужението съдържа двуезичната гръцко-старобългарска плочка от Преслав, която показва вечерните и утринните прокимени през седмицата.[44] Използуване на готови образци показват и двата двуезични старобългарски надгробни надписа — на Ана от Преслав[45] и на Лазар от Плиска[46], където старобългарският текст следва буквално гръцкия. Детайлното изследване на формулите-клишета би помогнало при възстановяването на нечетливи или мъчно четливи надписи при нови находки. Особено ползотворно би било проучването на цитатите от богослужебните книги върху стенописите, на библейските пасажи върху свитъците, държани от светците. Съпоставката им с ръкописи от съответната епоха може да разкрие важни черти от старобългарската култура като редакции и преводи на канонични книги и др. Точното възпроизвеждане на т. нар. общи места, на готови клишета в никакъв случай не означава духовна бедност или невъзможност да се излезе извън познатия кръг на средновековната поетика. Напротив, целият акт на повторение на готови етикети трябва да се тълкува като признание на традицията, като особен вид книжовна доблест. Употребата им разкрива характера, природата и законите на средновековната книжовна и епиграфска работа.

[1] Кр. Миятев. Епиграфические материалы из Преслава. — Byzantinoslavica, III, 1932, 2, с. 392—398, обр. 6.

[2] Вж. напр.: Ст. Кульбакин. Нова палеографска грађа из Преслава. — Јужнословенски филолог, IX, Београд, 1931, с. 239—240; В. Иванова-Мавродинова. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. — В: Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955, с. 79—80 и др.

[3] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 398.

[4] В. Иванова-Мавродинова. Цит. съч., с. 79.

[5] Вл. Мошин. Најстарата кирилска епиграфика. — Словенска писменост. 1050-годишнина на Климент Охридски. Охрид, 1966, с. 39.

[6] К. Константинов. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг.—Археология. 1977, 3, с. 19—28.

[7] Ив. Гълъбов. Един малко известен надпис от времето на Срацимира. — Български език, 1956, 3, с. 229—238. Според нас на р. 5 от надписа другото име на Георги трябва да се чете ХР(А)Б(Р)Ь като субстантивирано прилагателно, а не ХРБЬ. Името се среща в славянски ръкописи и фолклора, пък и в топонимията, вж. по-подробно у: К. Куев. Иван Александровият сборник от 1348 г. С., 1981, с. 182—196.

[8] Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. II. С., 1944, с. 127; Й. Иванов. Старински църкви в Югозападна България. — ИАД, III, 1912, с. 71—72.

[9] Разчитането у: Вл. Георгиев. Траките и техния език. С., 1977, с. 119—134.

[10] G. Mihailov. IGBulg, I, т. 345.

[11] M. Kaibel. Epigrammata graeca ex lapidibus conlecta. Berlin, 1878, No 178.

[12] CIG, IV, 1878, No 9727; F. Cabrol, H. Leclercq. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. II, 1. Paris, 1907, col. 629.

[13] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, № 59—71.

[14] Пак там, с. 225.

[15] M. Kaibel. Op. cit., No 1069 a; F. Cabrol, H. Leclercq. Op. cit. III. Paris, 1911, col. 1732; L. Jalabert, R. Mouterde. Inscriptions grecques et latines de la Syrie. IV. Paris, 1955, No 1598.

[16] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 395—396.

[17] CIG, I, 1828, No 534, 535; S. Reinach. Traité d'épigraphie grecque. Paris, 1885, p. 420.

[18] За него вж.: H. Daniel-Lacombe.

Le droit funéraire à Rome. Paris, 1886.

[19] Corpus juris civilis. I. Institutiones. Digesta. Berlin, 1922, I, XLVII, tit. XII: De sepulcro violato.

[20] Вж. индекса у: H. Dessau. Inscriptiones latinae selectae. III, 1. Berlin, 1914, p. 943.

[21] V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, p. 7.

[22] За лакътя вж.: E. Schilbach. Byzantinische Metrologie. München, 1970, p. 20—21.

[23] L. Jalabert, R. Mouterde. Op. cit., No 1260.

[24] J. Kubińska. Les monuments funéraires dans les inscriptions grecques de l'Asie Mineure. — In: Travaux du Centre d'archéologie méditerranéenne de l'Académie polonaise des sciences. V. Warszawa, 1968, p. 141.

[25] Ibidem, p. 139.

[26] Magnae Moraviae fontes historici. IV. Brno, 1971, p. 193.

[27] ... Тъгда же и номоканонъ, рекъше законоу правило (...) прѣложи, вж.: Климент Охридски. Събрани съчинения. III. С., 1973, с. 191.

[28] Magnae Moraviae fontes historici, p. 348.

[29] Встъпителната формула като вербална инвокация е свързана с новозаветния текст: Καὶ πᾶν ὅ τι ἐὰν ποιῆτε ἐν λόγῳ ἢ ἐν ἔργῳ, πάντα ἐν ὀνόματι κυρίου Ἰησοῦ, εὐχαριστοῦντες τῷ θεῷ πατρὶ δι' αὐτοῦ (Epistula ad Colossenses, 3.17; срв. също: Mt. 28.19). Изрично един от класиците на сирийската литература, Ефрем Сирин (306—373), в свое слово казва, че прекръстването в името на отца, сина и св. дух е като оръжие, под чиято защита човек е запазен (De panoplia ad monachos. — In: Ephraemi Syri opera omnia, quae exstant graece, syriace, latine. Opera et studio J. Assemani. III. Romae, 1746). Тази инвокация в същност е символът на кръста, често срещана не само по надгробни, но по надписи от всякакъв характер (строителни например), вж. L. Jalabert, R. Mouterde. Op. cit. No 1579, 1632, 1665, 1722 и др. Употребата на кръстния знак като символна инвокация, предхождаща вербалната, е позната още от първобългарските надписи (вж.: В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 76). Този символ се появява у нас поради възприемането на византийската императорска канцеларска практика в надписи, монети, официални документи. Кръстът символизира името на Христос (срв. хризмона в гръцките и латинските християнски надписи) и е равнозначен на думите ante omnia Christus. А името на Христос е било обичайно като начало на писма. За това свидетелствува Йоан Златоуст в беседа за Павловото послание към колосяните (J. Migne. Patrologia graeca. LXII. Paris, col. 364; A. Giry. Manuel de diplomatique. Paris, 1894, p. 530—531; В. Бешевлиев. Византийски триумфални обичаи, акламации и титли у българите в IX в. — ИЕИМ, III, 1958, с. 25 с библиогр.).

[30] Ив. Добрев. Ph. Malingoudis. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel. Teil I. Die bulgarischen Inschriften. Thessaloniki, 1979. — БЕ, 1980, 2, с. 176.

[31] В. Златарски. История на българската държава през Средните векове. I, 2. С., 1971, с. 418.

[32] Theophanes Confessor. Chronographia. Lipsiae, 1883, p. 443. Срв. също и 13-о правило на VII вселенски събор (788 г.) и тълкуването му от: Епископ Никодим Милаш. Правила православне цркве с тумаченьима. Нови Сад, 1895.

[33] S. Reinach. Op. cit., p. 430—431.

[34] W. Ramsay. Cities and Bishoprics of Phrygia. II. Oxford, 1897, p. 525, No 368.

[35] M. Vego. Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine. Izdanje Zemaljskog muzeja. II. Sarajevo, 1964, p. 35, 96, 9.

[36] Вж. по-подробно: Л. А. Фрейберг, Т. В. Попова. Византийская литература эпохи расцвета IX—XV вв. М., 1978, с. 195 и сл. За произведения, описващи трагичната участ на Цариград, вж. също: K. Krumbacher. Geschichte der byzantinische Literatur. München, 1891 § 363 sq.; K. Dietrich. Geschichte der bysantinische und neugriechische Literatur. Leipzig, 1909, p. 61 sq. Преминали в руската книжнина, оттам тези произведения проникват и у нас в много по-късна епоха, срв.: Л. Милетич. Повест за падението на Цариград в 1453 г. — СбНУК, XII, 1895, с. 399—462.

[37] Вж. Памятники византийской литературы IX—XIV веков. М., 1969, с. 421—424.

[38] H. Hunger. Johannes Chorasmenos. Briefe, Gedichte und kleine Schriften. Wien, 1969, p. 131—134, 227—237.

[39] Ив. Дуйчев. Цит. съч., с. 283—284.

[40] Молебник от XVI в., вж.: М. Стоянов, Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. С., 1964, с. 149—150.

[41] Вж.: Ив. Гошев. Търновски царски надгробен надпис от 1388 година. С., 1945, с. 7, р. 9—10 и 13—17 от надписа (=Български старини, XIV).

[42] Текстът у: Б. Ст. Ангелов. Няколко нови книжовни вести за книжовното дело на Димитър Кантакузин. — Известия на Института за българска литература, II, 1954, с. 252—253.

[43] По този въпрос се подготвя по-обширна работа, където подробно ще бъдат разгледани устойчивите формули в старобългарската епиграфика, както и произходът им.

[44] Вж.: К. Миятев. Цит. съч., с. 398—402; Ив. Гошев. Българо-гръцки литургичен фрагмент от стария Преслав. — ГНМ, V, 1926—1931, с. 233—251.

[45] Т. Тотев. Два нови старобългарски надписа от Преслав. — БЕ, 1966, 1, с. 39—45.

[46] P. Georgiev. Eine zweisprachige Grabinschrift aus Pliska. — Palaeobulgarica, 1978, 3, p. 32—43.

Compléments épigraphiques-textologiques sur trois inscriptions vieux bulgares

ST. SMJADOVSKI

(R é s u m é)

L'auteur étudie du point de vue textologique trois inscriptions funéraires vieux bulgares — la stèle funéraire de Tudora de Preslav (Xe s.), l'inscription du moine Antuni du monastère rupestre près du village Krepča, département de Târgovište (Xe s.) et l'inscription funéraire de Hreljo du monastère de Rila (1342—1343). Tandis que dans les deux premières inscriptions on constate, sur la base de parallèles épigraphiques, une stabilité remarquable des formules-clichets-traditionnelles de l'époque antique, réadaptées pendant le Moyen âge chrétien, l'inscription de Hreljo a des traits communs avec des textes littéraires. Plus concrètement ce sont le Canon des pleurs de la Vierge (avancé à titre de comparaison en copie du XVIe s.), le texte triodal de la prière de matin Samedi saint et les nombreux „pleurs" (θρῆνοι) de la littérature byzantine.

Към иконографията на някои светци през X — XIV в.

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ

Иконографията е област, в която винаги се откриват нови неща особено когато изследваната творба се отличава от официалното изкуство. Предмет на настоящото изследване са няколко находки от Кърджалийски окръг: графитна сцена върху камък от църквата в кв. Веселчани в Кърджали и два нагръдни бронзови кръста с гравирани образи на светци, намерени в крепостите при с. Башево и с. Горна крепост (Перперек) (Окръжен исторически музей, Кърджали, инв. № 7542, 2006).

Църквата в кв. Веселчани е проучена през последните години, като за начало на съществуването ѝ е приет периодът X—XI в.[1] При обнародването на материалите не е обърнато внимание на интересна рисунка, врязана върху лицето на един от камъните на зида (обр. 1). Представена е сцена с изображения на светци и символични знаци. Те са обърнати надолу — това показва, че камъкът е преупотребен в градежа (сполия). Част от него е отчупена и запазената плоскост има размери 0,24/0,08 м.

Правят впечатление преди всичко многобройните геометрични символи в сцената — шест кръста и една пентаграма, надраскани безразборно около и между двете фигури на светци, но смислово свързани с тях (обр. 1 б). Кръстовете са от няколко вида. Най-сложен е този вляво. Той е от типа разцъфнал кръст, като основната графика допълнително е уширена. Кръстът е същевременно и патриаршески — с още едно хоризонтално рамо, символизиращо титула на Христовото разпятие. От двете страни е изписана познатата формула $\overline{IC}\ \overline{XC}$ NIKA. Повечето от останалите кръстове са подобни, но с по-небрежна гравировка и без второ хоризонтално рамо. Сред тях има и два обикновени кръста — единият разположен между фигурите, другият — вдясно. Небрежно е врязана и пентаграмата, без ръката да се откъсва от плоскостта.

Изображенията на светците са основни елементи на композицията. Те също са предадени схематично. Рисувани са в пълен фас. Прави впечатление несъразмерността в конструкцията им. Големи и кръгли глави с

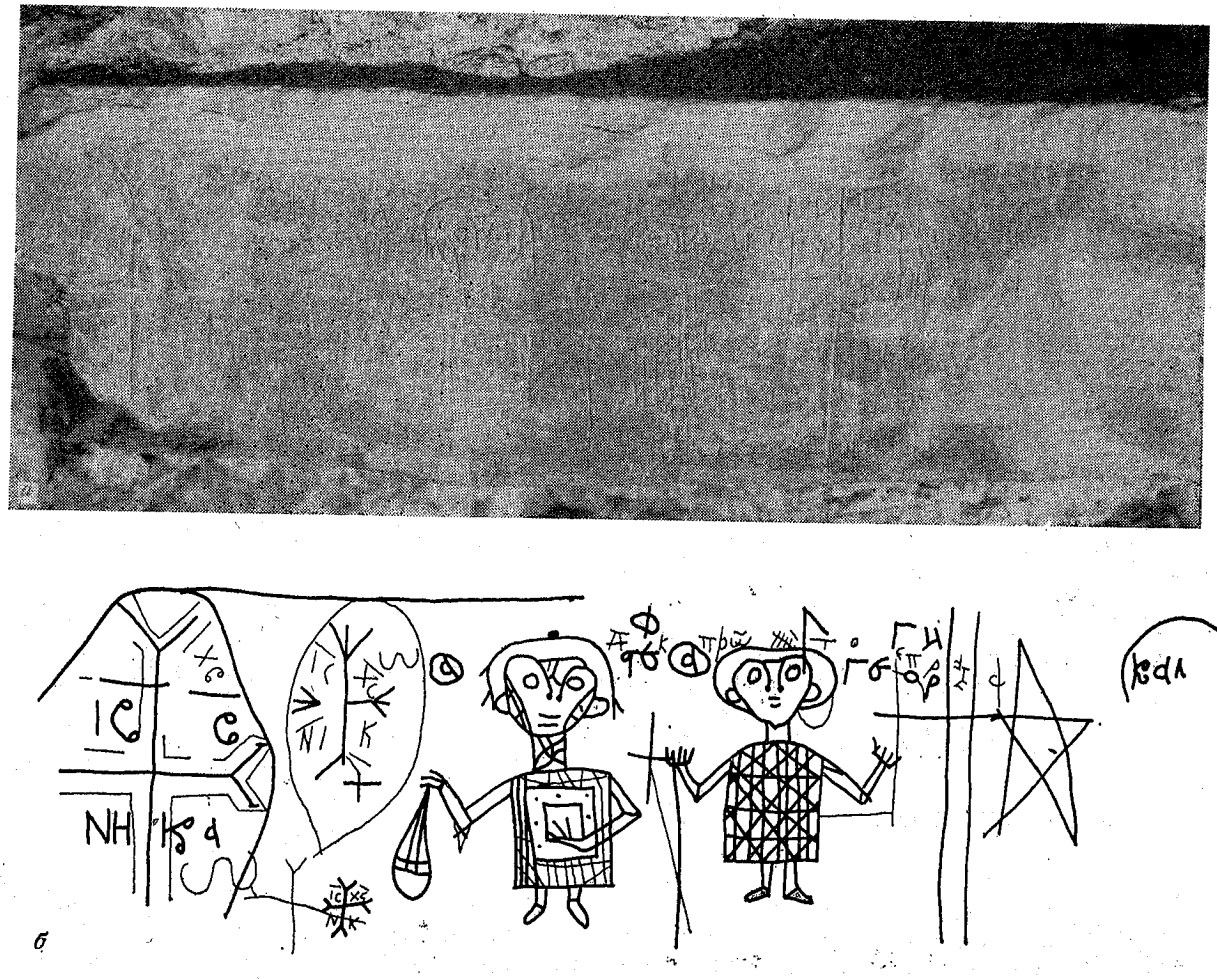

●Обр. 1 а, б) сцена, врязана върху камък от зида на църквата в кв. Веселчани, в Кърджали, първата половина на XI в. Fig. 1 а, б) scène gravée sur une pierre du mur de l'église dans le quartier Veselčani à Kărdžali, première moitié du XIe s.

дълги и тънки вратове са поставени на масивни почти квадратни тела. И крайниците са много тънки, сякаш прилепени за тромавите тела. Пръстите на ръцете са отбелязани наивно — като чертички, излизащи непосредствено от китката. Особено интересни са чертите на лицата. Овалът им е леко удължен, чрез непрекъсната линия са очертани контурите на носа и веждите. След това гравьорът е допълнил рисунката на носа с две чертички, означаващи може би бръчките между веждите, а ноздрите са предадени с две вдълбани точки. Характерни са очите — напълно кръгли, без други подробности. С две успоредни резки са оформени устните. Остава да отбележим изобразяването на ушите — също силно стилизирани, поставени ниско към челюстите, те стърчат настрани, като косата е прибрана зад тях.

Фигурите са облечени в дълги дрехи, чиято тъкан е представена обобщено чрез вертикално и диагонално защриховане. Въпреки това личат някои подробности, свързани със спецификата на изобразените персонажи, които ще посочим по-нататък. Под полите на дрехите се подават краката, обути в полуботушки. Фигурата вдясно е в молитвена поза (orans) — с широко разтворени встрани ръце и разперени пръсти. Другата придържа с лявата ръка към гърдите си някакъв неясен предмет, а с дясната разклаща кадилница. Най-вдясно на къмъка на нивото на главите на фигурите е начертан кръг, в който личат буквите **ха**. Но точно там е отчупено парче и не може да се схване смисълът на изобразеното.

На пръв поглед символите в разглежданата сцена са начертани без някакъв предварителен замисъл. Но при внимателно разглеждане става ясно, че чрез тях авторът се е опитал да пресъздаде атмосферата на християнския храм, да изгради подходяща среда за персонажите, които е изобразил. Така цялата сцена придобива съдържание, в което се налагат основните знаци на християнството — кръстовете. Сами по себе си те притежават сакрално значение. Сложните „разцъфнали" кръстове с формулата $\overline{IC}$ $\overline{XC}$ NIKA (в единия от случаите NI е изписано NH) трябва да се възприемат като алегория на Христос и по-точно на неговото Разпятие. Някои от тях са затворени в елипси, които може би олицетворяват хълма Голгота с Христовия кръст. От друга страна, това е начин да се изобрази самият християнски храм.[2] Вдясно от двата вписани в елипси разцъфнали кръста се долавят очертанията на буквата Ѡ. Безспорно това е втората половина от известната формула за означаване на божествената мощ и власт (от α до ω).

С особено значение е пентаграмата. Тя се среща в символиката на различни религии, докато християнството в значителна степен синтезира нейните функции. Още Агрипа вижда в пентагоналната симетрия същността на човека — четирите връзки на тялото (крайниците) и главата, която ги контролира.[3] Идеята се развива в разбирането за богочовека Христос и неговите пет рани (стигмата), означени геометрично чрез върховете на пентаграмата, образуваща пенталфа.[4] В крайна сметка пентаграмата става синоним на кръста особено в православната символика.

В тази среда авторът вмества двамата светци. Вдясно без съмнение е св. Георги, както личи от надписа ὁ ἅ(γιος) Γεόργη(ος). Въпреки трудностите от материала, върху който е работено, лицето пази характерните черти на светеца, познати от други паметници на изобразителното изкуство и формирани към X в. То е младо, с овална и леко издължена към брадичката форма, носът е прав, косата — гъста, обхващаща като шапка главата.[5] Необичайни са обаче позата и дрехата — дълга, достигаща до глезените. За да ги обясним, трябва да се обърнем към познатата досега иконография на светеца, на която е посветена значителна литература.[6]

Животът на св. Георги се свързва с управлението на император Диоклетиан, когато е бил убит заради привързаността си към християнската религия. Канонизирането му за светец става не по-късно от V в., като в началото той изпълнява съвсем обикновена роля на посредник между хората и бога.[7] Най-ранните запазени изображения на св. Георги във византийското изкуство са от IX в., но в Житието на Теодор Сикиот от VII в. се съдържа любопитно описание на неговата икона. На нея той е представен като „много красив юноша, облечен в красиви (придворни — б.а.) дрехи, с блестяща златна коса"[8]. Това сведение е твърде важно, защото ни предава първия исторически оформил се тип на светията — мъченик, изправен фронтално, с кръст в дясната ръка. Трябва да се отбележи, че в този тип съществуват различни варианти — в някои случаи св. Георги е облечен съвсем семпло — с хитон и изцяло обгърнала го мантия,[9] докато при други с разкошните си дрехи той е пример на блестящ аристократ (комес), образец на съсловна чест.[10] Това е т. нар. патрициански тип.[11] Двата варианта на св. Георги-мъченик са най-характерни за изкуството на Византия през IX—XI в. Към втората половина на XI в. постепенно образът-мъченик се измества от образа-воин.[12]

Споменатото по-горе вече дава известна хронологическа граница на тълкуваното от нас изображение. Въпреки че дрехите са изобразени много схематично, целта на майстора вероятно е била да нарисува патрициансko одеяние. На краката добре личат полуботушките, а защрихованото облекло може да се приеме като дълъг хитон. Буди недоумение орантната поза на изправения светец, която не е характерна за св. Георги. Тя се явява още в ранното християнство и е пряка заемка от античността. В началото не се свързва с точно определени евангелски лица, а има общо значение като начин за изказване на благодарност и молба за помощ към Бога (ненапразно библейските персонажи, намиращи се в опасност, били изобразявани в орантна поза, какъвто е случаят с Ной от фреските в катакомбите на Петър и Марцелин в Рим, края на III в.[13]). По-късно тази поза става атрибут на някои светци (Богородица, Мина, Текла). Тя добива повече смисъл като предаване на желанието на изобразяващия да получи застъпничество пред бога.

Почти не е известно подобно изображение на св. Георги.[14] Аналогия може да се направи с фигурата на друг военен светец — св. Димитър. В цяла поредица произведения

на изкуството ние го виждаме в поза orans. Навярно има истина в мисълта за съпоставянето на орантната поза като жест, символизиращ живота, с образа на мъртвия светец върху няколко реликвиара от X—XI в.[15] Но много по-силно въздействува богато облеченият св. Димитър от емайловата златна иконка в Щатлихе музеум в Берлин (началото на XI в.).[16] Гордата му стойка, поглед, високо вдигнатите ръце олицетворяват мощта на Византия от този период. Светецът сякаш се застъпва не само за отделния човек, а за държавата като цяло. Подобна емоционалност, макар и в опростен вариант и с примитивни изразни средства, намираме у св. Георги от рисунката-графит. Накрая трябва да спомена още една интересна серия от светци в орантна поза — в скалните рисунки от Мурфатлар, датирани в X в.[17] Както личи от стила на изображенията, те са плод на друга, коренно различна традиция, за която ще стане дума по-долу.

Другата фигура се поддава на идентифициране по-трудно. На пръв поглед тя трябва да бъде свързана с първата и да представя също някакъв военен светец. Прави впечатление обаче необичайният атрибут — кадилницата. Това веднага навежда на идеята, че е изобразено лице, свързано с църковната йерархия. Внимателното разчитане на буквите дава и името на светеца — ὁ ἅ(γιος) Στέφ(ανος), като СТЕ е изписано в бързописна лигатура. Между двете части на името слабо личат още буквите Δ и К. По всяка вероятност чрез тях е означен църковният сан на светеца — διάκονος. Подобно съкращение е засвидетелствувано в гръцката палеография.[18]

Св. Стефан е дякон и великомъченик, първи от седемте апостоли, осветени в Ерусалим. Изобразяването му започва твърде рано. В църквата „Сан Лоренцо фуори ле Мура" в Рим от края на VI в. св. Стефан е показан заедно с друг дякон, св. Лаврентий — облечени в туники и палиуми.[19] Към XI в. в иконографията на дяконите настъпва промяна. Тя най-добре е засвидетелствувана в Мала Азия. По стените на скалните църкви в Кападокия (особено в Елмалклисе и Каранлеклисе) се появяват дякони, държащи в едната ръка кадилница. Другата ръка е свита пред гърдите и държи кутия за тамян (т. нар. ἀρτοφόριον).[20] В специалното си изследване върху атрибутите на светците от скалните църкви видният изследвач на Кападокия Г. дьо Жерфанион на базата на паралели с други области на Мала Азия (Георгия) достига до заключението, че типът на дякон с кадилница и кутия за тамян се формира именно там. Това става в първата половина на XI в. После по най-пряк път той достига до централните части на Византия и до балканските страни — стенописите в Дафни, в църквата „Св. София" в Киев, миниатюра от манускрипт № 580 от Парижката библиотека.[21]

Имаме основание да смятаме, че дяконът св. Стефан от графитната сцена притежава същите атрибути. Кадилницата в дясната ръка се вижда ясно. Лявата е свита пред гърдите и в нея се забелязва предмет с четириъгълни очертания. Възможността това да е книга отпада поради необичайното за нея място и начина, по който ръката придържа предмета отдолу. Безспорно това е кутия за тамян. Тя е заградена в друг, поголям четириъгълник, който може би показва воала, обвиващ кутията. Дрехите на светеца са нарисувани схематично, както и тези на св. Георги, но добре личи, че той е облечен с типичния орарий, спускащ се свободно около тялото. На врата на св. Стефан чрез няколко резки е отбелязана дългата лента, прехвърляна през шията на дяконите.

За да изясним смисъла на графитната сцена от Кърджали, спомагат и някои епиграфски и палеографски данни. Върху камъка има много следи от отделни букви и цели надписи, правени в различно време. Някои са по-ранни и са изтрити при направата на рисунката, други — едновременни с нея, а трети — може би правени по-късно. Тук няма да се спираме на всички надписи.[22] Интерес представлява този, изписан непосредствено над главата на св. Георги. От него се четат следните букви: πρῶ. . . ἔπραξα. Последната дума е перфектна форма на глагола πράττω, πράσσω — ἔπραξα (направих). Първата част от фразата (πρῶ...) вероятно означава длъжността на човека, който е рисувал. Ясно е, че надписът се отнася за някой, който е направил изображенията (глаголът е използуван в смисъл създадох, нарисувах).[23]

Изписването на имената на св. Георги и св. Стефан е важен пример за използуването на скорописното писмо върху камък. Богат материал в това отношение даде разкритата в последните години базилика при с. Равна, Варненски окръг.[24] Лигатурата на буквите С, Т и Е намира аналогии сред различни паметници от края на X—първата половина

2

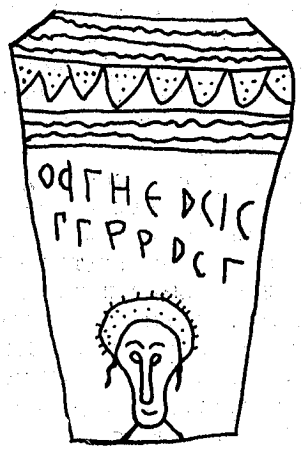

3

●*Обр. 2. Част от бронзов кръст-енколпион от с. Башево, Кърджалийски окръг, с изображение на св. Георги, XI—XII в. Fig. 2. Partie d'une croix-encolpion en bronze du village Baševo, département de Kărdžali, avec représentation de St. Georges, XI*e*—XII*e *s.*

●*Обр. 3. Горно рамо на бронзов кръст-енколпион от с. Горна крепост, Кърджалийски окръг. X—XIV в. Fig. 3. Branche supérieure d'une croix-encolpion en bronze du village Gorna krepost, département de Kărdžali, X*e*—XIV*e *s.*

на XI в.[25] Разтворената, доближаваща се до ромб Δ, също се среща в надписи от X—XI в.[26] Това се отнася и за други букви — ʌ с удължена хаста, Н, изписана като И,[27] и др. По-другояче стои въпросът с формулата ΙC ΧC NIKA. При нея авторът се е помъчил да изпише уставни букви. Той е бил запознат с уставното писмо, което личи от особената форма на К и С — с малки кръгчета накрая. Това е опит да се украсят буквите, както е известно от доста примери от уставното писмо.[28]

Като обобщим казаното дотук, ще отбележим преди всичко, че изображенията на дякони с кадилници и кутии за тамян в ръцете не са по-ранни от XI в. От друга страна, във втората половина на XI в. образите на св. Георги като мъченик стават нетипични. Графитната сцена от Кърджали може да се постави в хронологичните рамки на XI в., и то в първата му половина. В подкрепа на такава датировка са и стиловите белези на фигурите — тежките пропорции, уголемените глави и очи. Естествено авторът не е професионален художник, но владее рисунката на човешкото тяло сносно и явно я подчинява на каноните на епохата. Дори може да се потърси по-силно влияние на Кападокия — не само в иконографските заемки, а и в начина на конструкцията на човешките тела. Интересен е един паралел от о. Хиос — мраморен архитрав за иконостас, датиран в X в.[29] На него е гравиран образът на св. Исидор. Наистина това е работа на професионалист, който с няколко резки е очертал лицето на светеца. Но някои индивидуални белези като кръглите очи без зеници, оформянето на носа ни показват прилика с образите върху камъка от Кърджали. Не е изключено този тип официален плосък релеф да е оказал влияние върху автора на публикувания тук графит.

Каква е причината да бъдат изобразени един до друг толкова различни персонажи, каквито са св. Георги и св. Стефан? Тя се открива в символиката на сцената. Както отбелязахме, авторът е пресъздал обстановката на църква, в която е вместил двамата светци — вероятно негови покровители. Подобен пример може да се види на печат на Стефан Неман от XII в., върху който е изобразен неговият покровител-патрон — дяконът Стефан.[30] В сцената от Кърджали положението е по-друго. Покровител е по-скоро св. Георги, над чиято глава се намира надписът. Светецът е издигнал ръце в молитвена поза, търсейки подкрепа за покровителствувания — автора на сцената. Очевидно последният е бил църковен служител. Това личи от правилния надпис, изписването на уставните букви и най-вече от началната дума на надписа (πρῶ. . .), подсказваща църковна длъжност. Това обяснява присъствието на дякона Стефан в сцената. Възможно е йерархичният сан на автора на рисунката да е бил същият като този на светеца. Стигаме до въпроса за влиянието на традицията при създаването на изображения. Няма съмнение, че графитната сцена от Кърджали е била рисувана от автор, запознат с произве-

дения на монументалната живопис, скулптурата или миниатюри. Подобни графитни рисунки, правени от хората в търсене на застъпничество пред бога, са сравнително редки явления. Те нямат общо с дългото развитие на рисунките върху камък, свързано с езическите обичаи и засвидетелствувано на територията на Първото българско царство.[31]

Св. Георги е изобразен и върху кръста от крепостта при с. Башево, Кърджалийски окръг (обр. 2). Долното му рамо е отчупено така, че е останал бюстов образ на светеца (запазена вис. на кръста 0,048 м, шир. 0,053 м). Името на светеца е изписано ясно — ὁ ἅ(γιος) Γεόργηος. Той е прав, в дясната ръка държи копие, а в лявата — кръгъл щит. Фигурата му е издължена, облечена в дълго наметало, украсено със зрънчест орнамент. Лицето има продълговати очи, като веждите са сключени над тях, учудено повдигнати нагоре. Носът излиза непосредствено от краищата на очите. Косата следва очертанията на главата и може да бъде сбъркана с нимб.

Вече проследихме развитието на иконографията на св. Георги до XI в. С разрастването на Византийската империя през този период настъпва промяна във функциите на светеца. Той влиза в състава на „лейб-гвардията", охраняваща Христос и майка му.[32] В същност едва тогава св. Георги става военен светец в пълния смисъл на думата. В изкуството от XI—XII в. той е изобразяван прав, с щит, копие или меч в ръцете. Преобладават случаите, в които се е подпрял на опрения в земята щит. Сравнително по-редки са образите на светеца, държащ щита пред гърдите си. Подобни примери се срещат в колекцията на Дъмбъртън оукс.[33] Иконографският преход се забелязва особено отчетливо в сфрагистиката. Повечето от многобройните печати с изображения на св. Георги се датират в XI—XII в., като от тях тези с изображение на типа св. Георги-мъченик изчезват към втората половина на XI в.[34] Известни податки за хронологията може да даде видът на щита. Кръглият щит е най-разпространен, но наред с него се появява и елипсовидният. Обикновено в него е вписан кръст (знакът в кръга при кръста от с. Башево може да се тълкува като кръст).[35] Определящи са и стиловите белези — леко изтегленото по вертикалата лице, невисокото чело, събиращите се над носа вежди сочат периода XI—XII в. и най-вече XII в.[36]

Върху кръста от крепостта Перперек, от който е запазено само горното рамо (вис. 0,056 м) (обр. 3), е оцеляло изображение на лицето на светица. То е силно издължено, с масивна долна челюст. На главата има диадема, украсена със зрънчест орнамент,[37] а на ушите висят дълги перпендули. Непосредствено над главата се вижда двуреден надпис на гръцки език. В горната част рамото завършва с трireден геометричен орнамент, състоящ се от прави и вълнообразни линии и вдълбани точки.

Типът на светицата е много разпространен по различни пандантиви от X—XIV в.[38] и не може да служи като показател за датировка. Приемливо е становището на Кр. Миятев, че той е от сирийски произход и добива приложение за дълго време.[39] В повечето случаи така е изобразявана Богородица, но са известни и отклонения — например на кръст от Коринт с подобно лице е нарисувана св. Параскева.[40] Надписът над главата на светицата се чете трудно, но началото му показва, че се говори за светец-мъж. Може да се допусне, че е гравиран по-късно, като изображението е изтълкувано погрешно.

Разгледаните образи на светци хвърлят светлина върху някои особености в иконографията им от X—XIV в.; те дават сведения за народното творчество в средновековното българско изкуство. В разгледаните паметници то не е относително самостоятелно течение, както е на север от Стара планина,[41] а е подражание на произведения на официалното изкуство. Все пак народното творчество е ценно за науката, защото чрез него се извършва преработка на официалните канони, преосмислят се и се показват в нов вид християнските символи.

[1] Е к. М а н о в а. Разкопки на средновековната църква в Кърджали. — Археология, V, 1963, кн. 3; Църквата в Кърджали. — Родопски сборник, I, 1965, с. 168—218; Средновековна църква в кв. Веселчани на гр. Кърджали. С., 1977.

[2] J. B a r n e a, Ş. Ş t e f ă n e s c u. Din istoria Dobrogei. III. Bucureşti, 1971, fig. 53.

[3] J. C i r l o t. A dictionary of symbols, p. 189, 222.

[4] H. S a c h s, E. B a d s t ü b n e r, H. N e u m a n n. Christliche Ikonographie in Stichworten. Leipzig, 1980, p. 146; G. J o b e s. Dictionary of mythology folklore and symbols. II. New York, 1962, p. 1252.

[5] В. Л а з а р е в. Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве. — ВВ, VI, 1953, с. 180.

[6] O. von Taube. Die Darstellungen des hl. Georg in der italienische Kunst. Halle, 1910; A. Krefting. St. Michael und st. Georg. Jena, 1937; S. Myslivec. Svatiy Jiři ve vychodokřestanském uméni. — Byzantinoslavica, V, 1933—1934; L. Küppers. Der Hl. Georg. Recklinghausen, 1964; В. Лазарев. Цит. съч., с. 180 и др.

[7] В. Лазарев. Цит. съч., с. 196.

[8] Пак там, с. 199.

[9] А. Банк. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. М., 1978, обр. 117.

[10] С. Аверинцев. Георгий Победоносец. — В: Мифы народов мира. I. 1980, М., с. 273—275.

[11] S. Myslivec. Op. cit., p. 372.

[12] А. Банк. Цит. съч., с. 94—95.

[13] H. Sachs, E. Badstübner, H. Neumann. Op. cit., p. 273.

[14] Кр. Миятев. Палестински кръстове в България. — ГНМ, 1921, обр. 69. Това е единственият известен пример върху кръст от колекцията на Националния археологически музей. Изображението е напълно схематично.

[15] A. Grabar. L'Art de la fin de l'Antiquité et du Moyen âge. I. Paris, 1968, p. 436.

[16] Kl. Wessel. Die Byzantinische Emailkunst. Recklinghausen, 1967, p. 110, pl. 36.

[17] J. Barnea, Ş. Ştefănescu. Op. cit., fig. 54, 58.

[18] V. Gardhausen. Griechische Palaeographie. Leipzig, 1879, p. 251.

[19] H. Sachs, E. Badstübner, H. Neumann. Op. cit., p. 321.

[20] Reallexikon zur Byzantinischer Kunst. I. Stuttgart, 1966, p. 443.

[21] G. de Jerphanion. Les caractéristiques et les attributs des saints dans la peinture cappadocienne. — Analecta Bollandiana. LV. Bruxelles, 1937, p. 17—18; Les églises rupestres de Cappadoce. I, 1. Paris, 1935, p. 315.

[22] Те са в лошо състояние поради слабото врязване (надраскани са леко с остър предмет). Затова в чертежа не са нанесени всички и няма да ги разглеждаме подробно. Изказваме голяма благодарност на н.с. В. Герасимова-Томова за ценната помощ, която ни оказа при разчитането им.

[23] Този израз има съответствия и в кирилски надписи от България, срв.: Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, табл. LXXXII—XCV — надпис от Преслав.

[24] Начинът на изписване на буквите в разглежданата сцена има паралели в надписите от X—XI в. от с. Равна (предстои публикуването им от н.с. К. Константинов).

[25] V. Gardhausen. Op. cit., tab. 6—7.

[26] Д. Овчаров. Нови епиграфски паметници от Преслав. — В сб.: Плиска—Преслав. I. С., 1979, табл. 1—2; М. Вакланова. Паметник на средновековната дребна пластика. — Археология, XII, 1970, кн. 2.

[27] Д. Овчаров. Цит. съч., табл. 1—2; J. Barnea, Ş. Ştefănescu. Op. cit., p. 213—217; V. Gardhausen. Op. cit., tab. 5—7.

[28] А. Банк. Византийское искусство в собраниях Советского Союза. М.—Л., 1966, № 157, 185, 199.

[29] A. Orlandos. Monuments byzantins de Chios. II. Athènes, 1930, tab. 7.

[30] N. Lihačev. Sceau de Stefan Nemanja. — Byzantion, XI, 1936, p. 461—468.

[31] Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити, с. 23—30.

[32] В. Лазарев. Цит. съч., с. 199 и сл.

[33] M. Ross. Catalogue of the byzantine and early medieval antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. I. Washington, 1962, N° 5; III, 1972, N° 35.

[34] А. Банк. Геммы-стеатиты-моливдовулы (о роли сфрагистики для изучения византийского прикладного искусства). — В: Палестинский сборник, 23, 1971, с. 46—47.

[35] Й. Юрукова. Монети и печати. — В: Перник. II. Крепостта Перник VIII—XIV в. С., 1983 (под печат); А. Банк. Прикладное искусство, с. 94—95; W. Seibt. Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich. I. Kaiserhof. Wien, 1978, p. 136.

[36] А. Смирнов. Выносной чеканный крест греческой работы XI—XII вв. — В: Древнерусское искусство — зарубежные связи. М., 1975, с. 33.

[37] Не е изключено така да е показана условно косата.

[38] Д. Овчаров. Средновековни некрополи от Търговищко. — В: Преслав. II. С., 1976, с. 233; С. Георгиева. Кръстове-енколпиони от средновековен Преслав. — В: Сборник в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, обр. 3; J. Barnea, Ş. Ştefănescu. Op. cit., fig. 128.

[39] Кр. Миятев. Цит. съч., обр. 72, 73.

[40] G. Davidson. Corinth. The minors objects. XIII. Princeton, 1952, p. 257.

[41] Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити, с. 30.

Sur l'iconographie de certains saints pendant les Xe—XIVe s.

N. OVČAROV

(Résumé)

L'auteur étudie quelques œuvres de l'art populaire médiéval — scène gravée sur une pierre du mur de l'église dans le quartier Veselčani à Kărdžali, et deux croix-encolpions avec des représentations gravées des forteresses près des villages Baševo et Gorna krepost, département de Kărdžali.

Dans la scène graphique figurent deux saints — St. Georges et St. Stefan, entourés de croix, d'un pentagramme et d'inscriptions. St. Georges est présenté debout dans une pose de prière, tandis que le diacre Stefan tient dans ses mains un encensoir et une boîte d'encens. Sur la base des traits iconographi-

ques et stylistiques on peut déterminer leur datation — la première moitié du XIe s. (les représentations de diacres avec des encensoirs ne sont pas plus anciennes que le XIe s., et la pose de martyre de St. Georges est remplacée dans la seconde moitié du XIe s. par le type guerrier. De l'inscription au-dessus de la tête de St. Georges est conservé πρῶ . . . ἔπραξα (j'ai fait). Elle est laissée sans doute par l'auteur de la scène.

Les autres monuments présentent également des solutions et des types iconographiques intéressants — St. Georges comme guerrier (sur la croix du village Baševo) et une sainte inconnue (peut-être la Vierge) avec une inscription plus récente se rapportant à un saint-homme (sur la croix du village Gorna krepost). Le premier se rapporte à la période XIe—XIIe s., tandis que le second se situe dans une limite chronologique plus large — Xe—XIVe s.

Е. Н. ЧЕРНЫХ. ГОРНОЕ ДЕЛО И МЕТАЛЛУРГИЯ В ДРЕВНЕЙШЕЙ БОЛГАРИИ. С., БАН, 1978. 387 с.

При разкопки на праисторически селища и селищни могили у нас, както и като случайни единични или колективни находки са намирани многобройни предмети — оръдия на труда, оръжия, накити и т.н., изработени от мед и бронз. С течение на времето в музеите в страната се образуваха значителни сбирки от такива предмети, част от които бяха публикувани в научната литература. Характерното за публикациите е, че в тях по принцип се дават най-общи сведения за отделните изделия от метал, като място на намирането, описание, размери и т.н., при което се привеждат и по няколко паралела от съседните страни. Малко на брой бяха работите, в които се прави опит за по-прецизен анализ. Натрупаният огромен материал по необходимост постави въпроса за цялостното решаване на редица проблеми, свързани с развитието на праисторическата металургия в днешните български земи. В това отношение монографията на Е. Н. Черних от Москва се появи навреме. В нея е събран, обработен по съвременни методи и интерпретиран целият известен до 1978 г. материал и в това се състои големият ѝ принос.

Трудът е разделен на 5 части, като първата има 3 глави, втората и третата — по 4, а четвъртата и петата — по 3. Следват две приложения (от Н. В. Риндина и Л. В. Орловска и от А. Радунчева и Е. Н. Черних), списък на използуваната литература, указател на „затворените" комплекси (илюстрация), паспортни и аналитични данни на изследваните предмети, таблица с резултатите от спектралния анализ на метала им, географски указател, музеен указател и списък на съкращенията. Книгата съдържа и 120 рисунки и 70 таблици.

Част първа. Методически въпроси. Меднорудната база

В първата глава е направен обстоен преглед на историографията, посветена на появата и развието на най-ранната металургия в Карпато-балканския ареал и България, като са очертани основните етапи в развитието на културите от епохите на ранния метал на територията на днешните български земи. Първият метал се появява през етапа Караново V — Марица, а най-големият разцвет на културата на каменномедната епоха е в етапа Коджадермен — Гумелница — Караново VI, когато се образува значителна по територия културна и етническа общност, като един от основните ѝ центрове е в Източна България. Според автора бурните исторически събития на границата между IV и III хилядолетие пр.н.е. довеждат до съществени промени от културен и от етнически характер. Племената от ранната бронзова епоха имат матернална и духовна култура, различаваща се значително по своята специфика от предидущата. Интерес представлява и фактът, че металните находки и най-вече съкровищата от късната бронзова епоха не са свързани с други паметници — селища или погребения, при които метал се среща много рядко. Според нас този факт може да се обясни с все още слабото изследване главно на селища от късната бронзова епоха. Показателен е примерът с праисторическото селище при с. Балей, Видински окръг, където досега са открити няколко десетки метални предмета.

Във втората глава Е. Н. Черних запознава читателите със своята методика и терминология, като прави и съпоставка с резултатите от анализите в лабораторията в Щутгарт, където са изследвани 115 предмета от територията на България, отнасящи се към каменномедната, ранната и средната бронзова епоха. Авторът е направил анализ на 1244 предмета, като изцяло е включил и тези от късния период на бронзовата епоха — материал, който немските изследователи не са взели под внимание. Вследствие на различната методика, използувана при вземането на пробите, в московската лаборатория са установени хилядни и даже десетохилядни части от процента на различните елементи-примеси, докато в пробите на Щутгартската лаборатория точността варира в рамките на стотните части от процента. За пръв път съветският учен установява, че кобалтът се намира като постоянен елемент-примес в предметите от късната бронзова епоха.

В третата глава Е. Н. Черних подробно се спира на меднорудната база в североизточната част на Балканския полуостров, като отбелязва наличието на 6 географски групи местонаходища: странджанска, севернотракийска, панагюрска, врачанска, видинска и родопска. Според него особена роля за развитието на най-древната металургия у нас са играли странджанската и севернотракийската група. Ние сме на мнение, че това становище в известна степен може да бъде оспорено. Българо-съветската експедиция изследва 50 отделни местонаходища, т.е. половината от известните досега. За останалата половина данните са взети от отчетите на геологическите управления или от литературата, така че тяхната датировка практически остава неизвестна. Затова според нас, преди да бъдат предприети подробни проучвания на тези находища, ще бъде трудно да се даде приоритет на която и да било група в развитието на най-древната металургия по българските земи. Впрочем и самият автор отбелязва, че следи от дейност в рудниците на Странджа от IV—II хилядолетие пр.н.е. изобщо не са били открити (с. 39).

Ч а с т в т о р а. Каменномедна епоха (енеолит)

В първата глава са дадени общи сведения за рудника Аи-бунар (Мечи кладенец), рудодобива и съответното археологическо изследване, химическия състав на рудата, връзката на минералите от рудника и от околните селища от каменномедната епоха и е разгледано минното дело през този период. Сведенията за него са почерпани именно от разкопките на рудника край Стара Загора. Рудните разработки тук са изключително големи. Важно значение за науката има намерената значителна колекция от оръдия на труда, използувани при минните работи. Напълно беше опровергано твърде разпространеното мнение за широката употреба на каменните оръдия в рудодобива, както и редица други неправилни становища — отричането на наличието на собствена металургия, хипотезата за вноса на мед на Балканите от Предна или Мала Азия и др. Въз основа на резултатите от тези разкопки съветският археолог стига до правилния извод, че на етапа Караново VI — Гумелница миньорите са съставлявали професионално отделена група. Тази група е живеела напълно самостоятелно и нейните членове не са били жители на нито едно от околните селища.

Във втората глава са разгледани химическите и металургическите групи на медта. Целият известен метал е разделен на шест основни химически групи (с. 79). Повече от 90% от металните оръдия от каменномедната епоха са направени от „чиста" мед без изкуствени примеси. В някои оръдия примесите се явяват като резултат от топенето на рудата. Интересно е обяснението, което дава Е. Н. Черних на странния факт, че единадесет предмета, открити в селища и датирани към каменномедната епоха, съдържат значителен процент калай (от 1% до 10%). Концентрацията на калая в посочените случаи е голяма и не предизвиква съмнение в изкуствения произход на тези примеси. Според него не е изключено тук да се сблъскваме с първите опити в търсенето на нов, по-добър вид метал (с. 82). Това е едно приемливо обяснение. Металургичното производство през ранната бронзова епоха тръгва по пътя на употребата на арсеновия бронз и експериментът с калая е забравен. Калаеният бронз се налага окончателно в производството едва в средата на II хилядолетие пр.н.е.

Що се касае до общото разпределение на химическите групи на медта, различават се четири основни географски района: тракийски или южен, варненски или североизточен, русенски или северен и видински или северозападен.

Въз основа на химико-металургичната характеристика на медта от Балкано-карпатската металургична провинция и на геохимията на тези рудни местонаходища, които са били експлоатирани в нейните предели, Е. Н. Черних стига до извода, че за нейната югоизточна част най-важна роля са изиграли медните и полиметалните находища на севернотракийския миннодобивен район. Именно оттук покрай западните брегове на Черно море медта се е разпространила в северночерноморските степи чак до Днепър, където са обитавали триполските племена, а понякога са достигали и до техните източни съседи — племената, носители на средностоговската култура.

В третата глава е разгледана типологията на металните изделия от каменномедната епоха. Предметите са разделени на 8 основни категории: брадвитесли (общ индекс ТТ), брадви-чукове (инд. ТМ), брадви-секачи (инд. ТК), тесли и длета (инд. ТД), връх за копие от Варненския некропол (инд. П), игли и шила (инд. ПИ), риболовни куки (инд. КР) и украшения (инд. У).

Глава четвърта е заключителна за раздела, посветен на каменномедната епоха в България. В нея са разгледани основните характеристики на т.нар. металургични центрове. Авторът различава два такива — гумелнишки и севернобалкански. Първият обхваща Централна и Източна България, Долен Дунав и Източна Молдавия. Вторият заема северозападната част на България, като съвпада с ареала на културите Салкуца — Садовец — Градешница. Основните черти на гумелнишкия център, отличаващи го от останалите, са три. На първо място е стабилното участие на медта от шестте химически групи в сбирките от всички обекти. На второ място е специфичният комплекс от типовете оръдия и отчасти украшения. Към тях се отнасят брадвите-чукове ТМ-4, ТМ-6, ТМ-10, ТМ-12, теслите-длета ТД-2, двуспиралните игли У-2, шилата от типа ПИ-2 и др. За най-важна, трета, черта на този център Е. Н. Черних смята крайно слабото разпространение на брадвите-тесли, типични за културата Бодрогкерестур. Що се касае до производствената организация, той е на мнение, че през каменномедната епоха в България минното дело вече се е било отделило и от металургията (с. 121), а това логически може да доведе до заключението, че в ареала на Караново VI — Гумелница са съществували съответно и няколко металургични центъра. Друг интересен извод прави съветският изследовател при съпоставянето на двата факта — пълната липса на калъпи за изливане (въпреки че са налице много предмети, работени по този начин) и високото ниво на техниката на изковаване. Той е на мнение, „. . . че в общия комплекс на минно-металургичното производство металообработката може да се разглежда като самостоятелен и независим от металургията занаятчийски отрасъл, тъй като само професионален майстор може да добие толкова висока техническа култура на изливане и на ковашко производство" (с. 123).

Що се касае до севернобалканския център, за него могат да се посочат две характерни черти: рязко преобладават оръдията, направени от химически „чиста" мед от I група, и превъзходството на брадвите-тесли над всички оръдия.

Ч а с т т р е т а. Ранна и средна бронзова епоха

В първата глава са дадени основните характеристики на химическите и металургическите групи от мед и бронз. Чрез метода на спектралния анализ са анализирани 144 предмета. За този период може да се установят четири основни металургични групи или сплави: 1) „чиста" мед, 2) арсенов бронз, 3) арсеново-калаен бронз и 4) калаен бронз. Преобладаващ (над 50%) е арсеновият бронз.

Във втората глава е направена типология на металните изделия. Те биват няколко основни вида: брадви с надлъжен отвор (общ индекс Т), теслидлета (инд. ТД), длета (инд. Д), игли и шила (инд. ПИ), кука с втулка (инд. Кр-4), украшения, ножове (инд. Н).

В глава трета е отделено внимание на хронологията на металообработващото производство, при което, като се има пред вид точно установената хронология на селищната могила при с. Езеро, се разглеждат подробно отделните фази на металообработване през ранната бронзова епоха. Ранната фаза (Езеро А) се характеризира с малко разнообра-

зие на типовете метални оръдия, докато във втората фаза (Езеро В) категориите и типовете значително се увеличават. Твърдо може да се говори за местно развитие на металообработването.

За средната бронзова епоха Е. Н. Черних също различава две фази: СБВ-1 и СБВ-2.

При разделянето на металообработването през ранната и средната бронзова епоха на фази за основен показател авторът е използувал типологическите промени на брадвите с надлъжен отвор (тип Веселиново). Според нас този хронологически индикатор е напълно приемлив и отразява реалното състояние на нещата, тъй като останалите типове оръдия са много по-индеферентни като хронологически показатели.

В последната глава на тази част съветският археолог разглежда двата основни центъра на металообработка през тези периоди: ранноброизовия тип Езеро и среднобронзовия тип Еменски. Авторът прави извода, че ранноброизовият център тип Езеро не притежава строги монокултурни връзки, а по всяка вероятност е „фракция" на родствени култури, разположени в близък географски район. Рудници, свързани с този център, не са познати. В употреба е арсеновият бронз. Изводът, до който стига Е. Н. Черних, е, че центърът на металообработка от типа Езеро е влизал в зоната на родствени обединения от подобен тип, обхващащи северозападните и западните райони на Черноморието, Егея и западната половина на Анатолия, като много послабо са изразени връзките със северозападната част на Балканите и Карпатите.

Главното, с което може да се характеризира еменският център на металообработка, е, че постепенно отслабват егейско-анатолийските и се засилват северните (карпатските и централноевропейски) връзки, което е особено ясно изразено на етапа СБВ-2. Около средата на третата четвърт на II хилядолетие пр.н.е. еменският център на металообработка прекратява своето съществуване.

Част четвърта. Късна бронзова епоха

В първата глава авторът постъпва по познатия ни вече начин, като се спира на химическите и металургическите групи от мед и бронз, характерни за късната бронзова епоха. Като типичен факт за нея отбелязва, че рязко нараства количеството на металните предмети, намерени в съкровища. Взети са проби от 549 находки. Установени са две металургични групи — на калаения бронз (517 образци) и на „чистата" мед (29 образци). Сега калаеният бронз практически става единствената сплав, която напълно измества арсеновия бронз, разпространен на етапа СБВ. Авторът констатира значително изменение в разположението на металните находки — сега значителна част от тях се откриват на север от планините, край Дунав и басейните на неговите десни притоци. Според нас този факт може да бъде обяснен с рязкото засилване на контактите с богатите на мед и злато райони на Карпатите и Трансилвания.

В глава втора е направена типология на металните находки. На първо място са поставени кухите бронзови брадви (общ индекс К), като са разделени на няколко подтипа — брадви без ухо (имат 23 варианта), брадви с едно ухо (11 варианта) и брадви с две уши (три варианта). На второ място са поставени двойните брадви (типове бипенс и Бегунци, общ индекс ДС). Тук авторът е пропуснал лабрисите от с. Семчиново, Пазарджишки окръг, и от с. Бистренци, Русенски окръг. Вторият екземпляр не е публикуван и вероятно е останал неизвестен за него; съхранява се в ОИМ, Русе. Следват бронзовите сърпове, които са разделени на два подтипа: големи и малки. Всеки има по шест варианта (общ индекс С). На четвърто място са върховете за копия и стрели (инд. П), които имат десет варианта. Ножовете (инд. Н) са представени с шест варианта.

През късната бронзова епоха за пръв път се появява типичното нападателно оръжие — мечовете. Тези находки (общ индекс М) Е. Н. Черних разделя на шест варианта, като не отрича микенското влияние при появата на рапирите. На последно място разглежда теслите, длетата и различните видове украшения.

В трета глава са разгледани най-общо отделните центрове на металообработка през късната бронзова епоха, както и тяхната хронология. Според Е. Н. Черних може да бъдат обособени два главни центъра — Дичево и Върбица. Определен интерес представлява находката от калъпи от Побит камък, Разградски окръг, която позволява да се проследи връзката между металообработването през последния етап на средната и началото на късната бронзова епоха.

Главата завършва с разглеждането на някои въпроси, свързани с хронологията. Като се спира главно на находките от м. Побит камък и с. Върбица II, авторът стига до извода, че изработката на брадви с напречен отвор (или както ние наречохме варианта развит тип Веселиново) вероятно е продължила и след XVI в. пр.н.е., а кухите бронзови брадви са правени преди XIII в. пр.н.е. Центровете при Дичево и Върбица са започнали да функционират в XV—XIV в. пр.н.е. или на етапа на A_1 по Х. Мюлер-Карпе. Приведените от изследвача доказателства са убедителни и ни карат да приемем предложената датировка.

Част пета. Североизточните балкани в системата на металургичните провинции.

В тази част са засегнати проблеми от общотеоретичен характер. В първа глава са формулирани и обяснени такива основни понятия като металургически център, провинция, зона. Тук е мястото да отбележим, че употребяваният от съветския изследовател термин „очаг" в смисъла, в който той го използува, не може да бъде преведен буквално на български език, поради което ние използувахме най-близкия му смислово термин „център", например център на металургия, на металообработка и т.н. Авторът прави кратка, но изчерпателна характеристика на Балкано-карпатската металургична провинция през каменномедната епоха (БКМП), на циркумпонтийската провинция (ЦМП) през ранната и средната бронзова епоха и на Европейската (карпатската) металургична провинция Е(К)МП от късната бронзова епоха.

Във втората глава са засегнати някои от основните проблеми на историята на различните центрове и металургични провинции. Разглеждат се въпроси на хронологията, на пулсацията на металургичното производство, източниците и приемствеността между отделните центрове в различните провинции. Особен интерес представлява пулсацията на металургичното производство, когато периоди на необичайно високо развитие (каменномедната и късната бронзова епоха) са се редували с периоди на неочакван и необясним упадък (ранна и средна

бронзова епоха). Авторът смята, че причините за тази пулсация се крият в общото равнище и състояние на развитие, до което е достигнало обществото на даден етап. Циклите на пулсацията съвпадат със смяната на големи хронологически и културни пластове, с кардинални изменения в цялостния облик на материалната и духовната култура. Що се касае до генезиса на различните металургични центрове и провинции и тяхната историческа съдба през различните епохи, авторът подхожда доста внимателно към проблема, като повече поставя въпроси, отколкото да дава отговори. Трябва да подчертаем, че при сегашното състояние на проучванията в един по-широк план подобен подход е напълно оправдан.

В последната глава е направен опит за някои социално-производствени реконструкции. Накратко е разгледано разделението на труда в центровете на различните металургични провинции, формите на занаятчийски обединения, социалното положение на майсторите в древните общини. Тъй като се борави с ограничен косвен материал, повечето от постановките имат според нас чисто хипотетичен характер. И в този случай авторът е проявил нужната предпазливост.

Книгата има и две приложения. В първото Н. В. Риндина и Л. Б. Орловска представят резултатите от металографското изследване на 62 предмета, намерени при разкопки на различни български обекти от каменномедната и бронзовата епоха. Във второто А. Радунчева и Е. Н. Черних публикуват археологически материали от 11 древни рудника.

Преди да приключим, ще направим забележка, която би улеснила читателя при използуването на книгата. Когато разглежда едно от къснобронзовите съкровища, авторът твърди, че е намерено край с. Дичево, Силистренски окръг. Оттук въвежда и термина „дичевски център на металообработка". За да не се наруши единството между монографията и рецензията, ние решихме да използуваме същия термин. В същност в случая става дума за второто съкровище от с. Сокол, Силистренски окръг, публикувано на два пъти — от западногерманския учен Б. Хензел преди излизането на монографията на Е. Н. Черних и след това от Ив. Панайотов и П. Доневски. Впоследствие се оказва, че съкровището е намерено в землището на съседното с. Дичево, Силистренски окръг, и съветският археолог намира за уместно в монографията си да го отбележи като „съкровище от Дичево". Тъй като са налице вече три публикации, посветени на една и съща находка, отбелязвана с два различни термина, с цел да се избягнат евентуални недоразумения в бъдещата работа препоръчваме занапред да се употребява единствено терминът „съкровище от с. Дичево".

Появата на монографията на Е. Н. Черних е събитие от изключително голямо значение за българската праисторическа наука и бележи един от жалоните в нейното развитие. Тя е ценно помагало за всеки научен работник, който се занимава с проблемите на най-древната история на днешните български земи. Нейната стойност е не само в изводите и заключенията, до които стига авторът при разглеждането на огромния по обем материал, но и в проблемите, които той поставя.

АЛЕКСАНДЪР Г. БОНЕВ

Z L. GOČEVA und M. OPPERMANN. MONUMENTA ORAE PONTI EUXINI BULGARIAE (=CORPUS CULTUS EQUITIS THRACII, I). Leiden, E. J. Brill, 1979. 122 p., 72 Tafeln und einer Karte (=Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, publiées par M. J. Vermaseren, 74)

Z L. GOČEVA und M. OPPERMAN. MONUMENTA INTER DANUBIUM ET HAEMUM REPERTA. I. Durostorum et vicinia, regio oppidi Tolbuhin, Marcianopolis et vicinia, regio oppidi Šumen (=CORPUS CULTUS EQUITIS THRACII, II, 1). Leiden, E. J. Brill, 1981. 176 p., 84 Tafeln und einer Karte (=Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, publiées par M. J. Vermaseren, 74).

Паметниците на тракийската религия винаги са привличали вниманието на изследователите на античността. Безспорно най-популярното и разпространено божество сред тракийските племена е Херосът, или Тракийският конник. През 1938 г. Г. Кацаров събира и издава всички известни до този момент паметници на Тракийския конник, намерени на територията на България.[1] В неговия труд не просто са събрани всички археологически паметници с изображението на божеството, а е направен и първият съществен опит за тълкуване на култа му и е предложена типология, която и до днес лежи в основата на всички трудове, които се занимават с Хероса.

Предлаганите два тома, излезли в интервал от две години, слагат началото на полезно и крайно необходимо начинание, а именно привеждането в известност на всички открити досега вотивни и надгробни паметници, свързани с култа към Хероса, което да послужи като надеждна основа за разглеждането на проблемите, свързани с него, с интерпретирането на различни аспекти на този култ, с изясняването на неговото разпространение, иконография и същност. Такова издание се налага и поради факта, че след изследването на Г. Кацаров броят на паметниците на Тракийския конник е увеличен почти двойно.

Двете книги са том I и II, 1 от Корпуса на Тракийския конник, който излиза под № 74 в получилата вече популярност поредица „Предварителни проучвания върху източните религии в Римската империя" (EPRO), под общата редакция на проф. М. Фермасерен (Холандия). Поредицата отдавна вече е разширила обсега на включваните в нея материали и обхваща тематика, свързана въобще с античната религия. Огромното количество на археологическия материал, свързан с Тракийския конник, е определило и начина на работа с него, както и разпределението му в няколко тома. Най-много паметници на Хероса се срещат на територите на България, Румъния, Югославия и Унгария и това е определило и съдържанието на отделните

томове от корпуса. Първите три тома ще обхващат българските паметници, а следващите съответно паметниците от изброените по-горе страни. Налице е вече и т. IV, който включва паметниците на Хероса от СР Румъния, т.е. тези, които произхождат от румънската територия на Долна Мизия и Дакия.[2] Сполучливо е решен и проблемът с паметниците, намерени в Югоизточна Тракия и егейските области, които се включват в съответните томове, посветени на материалите от Южна България, тъй като тези земи през римската епоха са образували една административно-политическа единица и паметниците от посочените територии са тясно свързани с паметниците от провинция Тракия. Корпусът (ССЕТ) ще завърши с том, който ще има обобщителен характер и в него ще бъдат изложени изводите за същността на култа и неговото разпространение, както и за стиловото и иконографското развитие на релефите и обосновката за тяхното датиране.

Както вече беше изтъкнато, голямото количество на паметниците е поставило авторите пред решаването на трудния въпрос за начина на тяхното подреждане в корпуса. В случая е използван провереният вече опит от Корпуса на гръцките надписи в България на Г. Михайлов[3] и е приложена същата географска схема на териториалното им разпространение. Това обяснява и защо т. I от Корпуса на Тракийския конник обхваща паметниците от българския Черноморски бряг, а т. II — тези от територията между р. Дунав и Балкана, като първата му свезка (II, 1) е посветена на Североизточна България или по-точно на Дуросторум (Силистра), Марцианопол (Девня) и техните територии, както и на паметниците от Толбухински и Шуменски окръг. За разлика обаче от Корпуса на гръцките надписи в предлаганите томове на Корпуса на Тракийския конник стриктно е спазен географският принцип на публикуването на материалите и по-важните градски центрове като Одесос, Месамбрия и др. ние сме изненадани напред в изложението, тъй като значителни паметници и такива, които принадлежат към едно светилище, често се намират извън територията на големите градове, които невинаги дават най-интересен и важен материал за култа. Спазен е и още един принцип при подреждането на материала в корпуса — винаги надгробните паметници следват вотивните. За надгробни паметници са приети само тези, които се определят като такива и от надписа им. Надписите навсякъде са дадени според корпуса на Г. Михайлов (IGBulg).

При описанието на релефите в основата лежи типологията на Г. Кацаров,[4] който различава три основни типа на Тракийския конник: А) конник в ход надясно, В) конник, галопиращ надясно и често мятащ копие, С) галопиращ надясно конник с дивеч в дясната ръка. По-детайлната класификация на иконографските типове на Тракийския конник, която Кацаров означава с малки латински букви, тук с основание не е използвана, тъй като в нея не са включени всички възможни варианти.

Всеки паметник от корпуса е с дата, като за датировката са използвани главно палеографските особености на надписите, а при безписмените са отделени локализирани по стил групи, като всяка от тях е отнесена към определен период. Относителната датировка е направена в рамките на четвърт век. За приемането или отхвърлянето на някои от предложените дати главно на епиграфските паметници все пак трябва да се изчака излизането на заключителния том, за да могат да се разберат какви са обосновките на авторите за техните датировки.

Тъй като за много от античните центрове нямаме точни данни за големината и границите на територите им, в много случаи при подреждането на паметниците за прегледност е използвано съвременното административно делене на страната.

Включените в т. II, 1 паметници, както вече споменахме, произлизат, най-общо казано, от североизточните райони на България без вицата на Черноморското крайбрежие. В тях най-големият градски център през римската епоха е Дуросторум (Силистра). Когато се работи с археологически материали от тези области, винаги възниква въпросът, в кои провинция трябва да се включат паметниците от Марцианопол и територията му. Този проблем се поставя с особена острота, когато имаме работа с подобни по характер трудове, които боравят с паметници от двете провинции Долна Мизия и Тракия през целия период на тяхното съществуване. Известно е, че границата между тях не е била една и съща през различни исторически етапи от съществуването им и отделни селища и територии съответно са променяли административната си принадлежност. В случая авторите използват като основен разделителен белег Стара планина и разглеждат съответно територите северно и южно от нея. В настоящия том въпросителните се поставят главно за Одесос и Марцианопол. Първият град винаги е бил в границите на Долна Мизия, но тъй като исторически и географски е свързан с ареала на западното крайбрежие на Черно море, той естествено е намерил мястото си в т. I на предлагания корпус редом с останалите селища на Западния Понт. Само вътрешните части на днешния Варненски окръг са включени в т. II, 1, като се изхожда пак от съображения на историческото им развитие. Основателят на император Траян Марцианопол от самото си възникване е бил в провинция Тракия и едва между 187—193 г. е бил присъединен към територията на Долна Мизия, поради което и големи части от днешните окръзи на Варна и Шумен са се намирали в нейните граници през първата половина на III в. Тези мотиви обосновават и включването на Марцианопол и неговата околност във втория том.

Материалът в томовете е подреден много прегледно и удобно за работа. Спазен е единакъв принцип на описанието на паметниците, а то самото е стегнато и кратко, но съдържащо всички необходими данни. Номерацията на паметниците върви от едно до безкрайност, като продължава от том в том. Излезлите два тома обхващат общо 442 паметника, като почти за всеки под същия номер, както в текста, е дадена и снимка. Работата с корпуса се улеснява и от факта, че са направени няколко показалци. В първия са отразени всички лични имена, във втория — имената на божествата и техните епитети. Особено полезен е третият показалец, в който се отбелязват паралелно номерата, под които един и същ паметник се среща в основните трудове по въпроса — IGBulg на Г. Михайлов, „Тракийският конник" на Г. Кацаров и труда на К. Шкорпил „Опис на старините в Черноморската област. ч. II. Светилища и паметници с изображения на конници" (С., 1926). В четвъртия показалец са посочени музеите, в които се пазят съответните паметници (инвентарните им номера са дадени в текста), а в петия — основните им иконографски белези и

характеристики (например копие, адоранти, жертвеник и др.).

Естествено при подготовката на подобни корпуси, в които се борави с голямо количество материали, могат да се направят и някои пропуски. В случая бележките се отнасят главно до посочената литература. Някои от публикациите на дадени паметници са пропуснати, както например при № 34, в който посвещението е на Херос Карабазмос, и би трябвало да се посочи и работата на В. Герасимова-Томова „Карабизия — тракийско селище при с. Галата, Варненски окръг" (Археология, 1972, кн. 4, с. 29—32). Тя не се отнася пряко до култа на Тракийския конник, но е важна, защото дава обяснение за произхода на епитета му. При № 169, който произхожда от Созопол, не е отбелязана публикацията на В. Велков „Принос към материалната култура на средновековния Созопол" (ИАИ, XVII, 1964, с. 45, надпис № 1). Непълноти от подобен род има и при други паметници. Освен това библиографията търпи корекции и от чисто технически характер — като пример ще посочим, че вместо общоприетото съкращение АЕМ заглавието е изписано пълно, което е съвършено излишно. Посочените типични пропуски могат лесно да бъдат избягнати в следващите томове на корпуса и това само би подобрило качеството им. Също добре би било, дори е твърде наложително в уводната част на всеки том да се посочи точно годината, до която е обхванат материалът в него, защото сега е известна само годината на издаването. Излишно е да обясняваме необходимостта от такова прецизиране.

Всеки том съдържа ясна и четлива карта на територията, която обхваща, и съответно са означени всички селища, при които има намерени паметници или локализирани светилища. Както в текста, така и в картите, когато е известно античното название, то е на първо място, а съвременното е в скоби.

Излезлите досега три тома на ССЕТ (двата за България и единият за Румъния) показват сериозния и задълбочен труд на техните автори и са чудесен пример за добър резултат от съвместната работа и обединените усилия на учени от различни страни за представянето на паметниците на Тракийския конник и неговия култ, за изследването на един важен проблем от историята на религията на тракийските земи през античната епоха.

[1] G. Kazarow. Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938.

[2] M. Hampartumian. Moesia Inferior (Roman section) and Dacia (=Corpus Cultus Equitis Thracii, IV). Leiden, E. J. Brill, 1979, 128 p., 123 plates and 1 map (=Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, publiées par M. J. Vermaseren, 74). И рецензия: Зл. Гочева. M. Hampartumian. Moesia Inferior (Roman section) and Dacia (=Corpus Cultus Equitis Thracii, IV). Leiden, E. J. Brill, 1979. 128 p., 123 plates and 1 map (=Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, publiées par M. J. Vermaseren, 74).—Археология, 1981, кн. 3, с. 64—66.

[3] G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. I—IV. Serdicae, 1956—1970.

[4] G. Kazarow. Op. cit.

ВЪРБИНКА НАЙДЕНОВА

М. В. СЕДОВА. ЮВЕЛИРНЫЕ ИЗДЕЛИЯ ДРЕВНЕГО НОВГОРОДА (X—XV ВВ.). М., Наука, 1981. 194 с., 81 рис.

След книгата си за Ярополч Залесский М. Седова е направила систематизирана публикация на ювелирни произведения от Новгород за периода X—XV в. Това е продължение и разгърната изследователска интерпретация на вече засегната от нея страна на древноруската материална култура. Работата върху този както обичаен за културата на средновековието, така и труден за класифициране материал от бита на населението на древния Новгород се отличава с многостранна научна обработка, стегнато изложение и изключително съвестно отбелязване на стратиграфското и хронологическото разположение на находките.

Твърде подходящо и прегледно е разпределението по видове, съпроводено със съответната литература, приложена към всеки вид с необходимата изчерпателност. Авторката въвежда в научна употреба находките от 1951 до 1974 г. Те се разглеждат в непосредствената им връзка с облеклото или в съотношение с него.

Вероятно поради голямото количество на находките повече внимание е отделено на висулките, гривните и пръстените, като се привлича за сравнение материал от намерени в миналото съкровища, свързани с княжеското и болярското съсловие.

Основните материали обаче са принадлежали на градски първенци и за образци често са им служили болярски накити, но за градското население те са били изработвани от не така скъп материал — най-често сплави от мед, цинк, олово и калай.

Повечето от накитите се оказват принадлежности към женския костюм или погребални дарове, в това число висулки на миниатюрни оръдия на труда и оръжия.

Предположението на авторката за висулките е, че са служили за предпазване от зло като останки от езическите символи. Носили са ги на врата и пояса, отделно или включени в нанизи. С промяната на култа ги видоизменили в християнски знаци и образи на светци. Към тях се числят луниците — едно от най-разпространените славянски украшения — зооморфни, шумящи, медальони и др. При обработката на находките авторката се е съобразила с вече обнародвани систематизации на подобен материал. Посочени са различните техники на изработката и особеностите им. Като основен начин на изработка е посочено изливането им в двустранни каменни или някъде восъчни калъпи.

Авторката е доловила по отливките многократно използуване на калъпите. Аналогиите с находки от Киев, Рязан, Херсонес, Суздал и другаде сочат възприети типове за XIII в.

Старателният анализ на надписите върху меден енколпион, украсен с четири цвята емайл, по особеностите си и състава си, характерен за произве-

дения от Киев от средата на XIII в., разкрива практиката да се носят енколпиони като защита срещу болести. За много от медните енколпиони, както и за други украси и висулки е установено, че първоначално били изработвани в малък брой от скъп метал, а после били изливани масово от мед, олово или калаени сплави. При енколпионите особено се открояват със солидната си изработка и разнообразно оформяне халките за окачване. Този вид приспособление е твърде разпространен в средновековните руски накити. В сюжетите на тези енколпиони, както и на иконки, носени на верижка, М. Седова убедително открива следване на стенописни и иконописни оригинали.

Авторката е проследила форми, подобни на срещаните в Новгород и в други области на Древна Русия, и това ѝ е позволило да установи еднакви по вид материали, ползувани на голяма площ през X—XII в.

С течение на времето някои от зооморфните амулети-висулки придобили по-обемна форма с по 5—6 синджирчета, като произвеждали шум. При тях се различават и елементи на угро-фински племенни традиции, а в някои случаи може да се допуснат търговски връзки с прибалтийските области. Най-голямо разпространение те получават в XIII—XIV в., когато повечето са дело на новгородски занаятчии. Сред висулките, изобразяващи кончета със синджирчета със звънчета, авторката е разграничила 6 типа.

За находките, свързани с християнския култ, сред които най-често срещани са кръстовете, М. Седова в зависимост от направата им разграничава носени под дреха и върху дреха. Към последните тя отнася енколпионите. Поради приемането на християнството в Русия в края на X в. тяхната иконография се отличава от тази на средновековните византийски енколпиони, а показва аналогии с находки от скандинавските страни. Изработвани са от мед, бронз, като има случаи на инкрустиране със сребро.

Към християнския култ се отнасят и иконки, носени на шнур отделно или като съставки от гердан. Най-често срещани са кръглите. Изливани са в каменни калъпи и са били разпространени през XII—XV в. Едни и същи майстори са работели каменни иконки и каменни калъпи за изливане на металните иконки.

Едни от най-разпространените накити са носените и от мъже, и от жени фибули, служещи за прикрепване на долно и връхно облекло. Според формата им те са 3 типа. Корубестите фибули се свързват с карелски и скандинавски традиции. Детайлното разграничение по местонахождение и време особено се откроява при подковообразните фибули с най-голямо разпространение в X—XII в. Количествено на второ място са разпространените в XII—XIV в. фибули с форма на обръчи.

Много прецизна и задълбочена е класификацията на гривните, съобразена с формата, изработката, украсата, сглобяването, сечението, вложените традиции и носенето. Носели са ги само жените от най-ранния до най-късния период на селището, поставяни са и като погребални дарове.

Подобна изчерпателна систематизация е направена и за пръстените — накит също предимно женски, но не изключително, както гривните. Откояват се пръстените-печати.

За принадлежности на облеклото се смятат намерените пластини, маниста, копчета, звънчета и обкови. Сред тях на по-детайлна систематизация се поддават коланните принадлежности, включително разделителните халки, добавяни към коланните краища.

Разгледаните накрая вносни накитни предмети допълват картината на разпространените в Новгород с византийски, арабски, западноевропейски и др.

Детайлно и многопланово проученият материал от разкопките позволява на авторката да стигне до извода за многоетничния състав на населението на Новгород. Още в X в. в него са живели новгородски словени и кривичи, което е отбелязано и в летописните вести. Там живели също чуди, пришълци от Приладожието. Откояват се предмети на западнофински и балтийски обитатели. Отношенията със съседни етнически групи и съжителството им в града допринесли за образуване на еднородна култура за Балтийските земи. Добавят се доводи към изказани по-рано мисли за образуването на града от разноплеменни селища, отразило се покъсно в названията на улиците. То се долавя и от топографските данни за откриването на накитните произведения.

Летописните сведения за участието на нормани (варяги) в Новгородската федерация се потвърждават и от археологически материали, аналогични със скандинавските находки. Те са били в употреба само през X—XI в. От края на XII в. е забележимо присъствието на фински обитатели от племето води. За средата на XIII и XIV в. от район с фински етноним произхождат значителен брой предмети, свързани с фино-угрите. По находки, отнасящи се до вятичите и радимичите, се установява приток на други славянски племена в XII в.

Възникването на типично градски комплект украшения се наблюдава към XII в. За образци са служили княжеско-болярски принадлежности.

Авторката е взела отношение и по въпросите на технологията на изливаните накити, като привежда убедителни доводи за съществуването към третата четвърт на XII в. на еднакъв метод за изработката им с подобни от Киев и други градове на Русия. Има основание да се различат типове, изработвани за пазара, например с техниките емайл и ниело.

За контакти с близки и далечни страни свидетелствуват не само внесени предмети на бита, но и наличието на източни, византийски и западноевропейски мотиви, преработени по-късно от руските майстори. Отношенията с Византия са като че ли най-ранните (X—XI в.), със Средна Азия — от XI в., със средиземноморските страни — към края на XII в., със Западна Европа — от края на XIII в.

В някои накити намират отражение елементи от мирогледа и религиозните вярвания, но докато в X—XI в. в тях се проявява разнопосочие, на границата на XI и XII в. вече се създават с помощта на византийски мотиви онези творби, които получили в XII—XIII в. развитие и разцвет във Владимиро-Суздалска Русия. До XIII—XIV в. в Новгород били запазени традициите на Киевска Русия. А в ювелирните изделия на Новгород от XV в. са отразени вече общоруски традиции.

Дендрохронологическото определение, извършено по хоризонти, е позволило на много места да се датират изделия от цветни метали с точност до десетилетия. В същото време е уточнен съставът и комплектуването на накитите към женския костюм. Проследено е и развитието на видове накити в продължение на 4—5 столетия.

Откритият и интерпретиран от М. Седова материал от Новгород допринася за допълване представата за металните украси към женското облекло през X—XV в. По-голямата част са работа на местни майстори-златари и представляват високохудожествени занаятчийски постижения.

ЕКАТЕРИНА МАНОВА

Преглед

Симпозиум „Балканите и Полша през античността и средновековието“

От 17 до 19 май 1982 г. в Познан, Полша, се състоя симпозиумът „Балканите и Полша през античността и средновековието“, посветен на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Негови организатори и инициатори бяха Комисията по балканистика към отделението на Полската академия на науките в Познан и Институтът по история на Познанския университет „А. Мицкевич“. В двете пленарни заседания и в заседанията на трите секции — антична, средновековна и литературно-лингвистична — бяха изнесени около 50 доклада и съобщения с разнообразна и интересна тематика, които разглеждаха важни въпроси от културно-историческото развитие на българските земи през посочените периоди въз основа на археологически, нумизматични, епиграфски и писмени данни. В тази научна изява взеха участие видни представители (около 70 души) на полската археологическа и историческа наука от различни научни институти: ПАН във Варшава и Познан, университетите във Варшава, Познан, Вроцлав, Краков, Люблин и др.

Симпозиумът бе открит със слово от ректора на Познанския университет проф. Зб. Радвански и приветствие от Б. Марковски, културен съветник при българското посолство във Варшава.

В Античната секция група доклади бяха посветени на проблеми, обхващащи периода на I хилядолетие пр.н.е.: трако-гръцките взаимоотношения, тракийската история през елинистическата епоха, някои аспекти от придвижванията на келтите на Балканския полуостров, развитието и тълкуването на мотива с кон в апликациите в зверинен стил и ролята на коня като свещено животно (д-р Л. Овчарек, доц. д-р В. Паянковски, д-р Ст. Матешев, д-р А. Кубчак).

Друга група доклади бяха свързани с епохата на римското владичество в нашите земи: въпросите на романизацията на Долна Мизия, ролята на траките в ранната Римска империя, фортификацията на Нове (до Свищов) и строителната програма по укрепването на лимеса в Югоизточна Дакия, строителството на римските бани на територията на България (д-р Л. Мрозевич, д-р Й. Волски, д-р Т. Сарновски, проф. д-р Л. Прес).

Някои проблеми на религията през I—III в. бяха разгледани в докладите за функциите и произхода на някои митологични мотиви от Нове и за хронологията на митраистичните паметници от Долна Мизия и Тракия (проф. д-р А. Садурска, н.с.к.и.н. В. Найденова).

Характерно бе, че в тази секция основната част на докладите бе посветена на периода IV—VI в., в които се разглеждаха различни аспекти от материалната и духовната култура: Нове през ранновизантийската епоха, раннохристиянската епископска базилика в Нове, Източните Балкани в „Гетика“ на Йордан, ролята на Вулфила като пропагандатор на християнството в Древна Тракия, ролята на епископията в Нове при християнизацията на Долна Мизия, мизийската проблематика в Кодекса на Теодосий, пътните връзки по долината на Струма, ранновизантийската църковна архитектура в Мизия и Тракия, за монашеската институция в Константинопол (ст.н.с. М. Чичикова, проф. д-р Ст. Парницки-Пуделко, проф. д-р Й. Колендо, д-р Ст. Лонгош, маг. К. Илски, д-р К. Навотка, д-р А. Ладомирски, д-р А. Бобер, маг. А. Бернацки, д-р М. Саломон).

Бяха изнесени и два нумизматични доклада, свързани с монетосеченето в Мизия и Тракия и разпространението на монетите от балканските монетарници в Средна и Източна Европа и с римските монети, открити в Нове (маг. А. Бурше, д-р Е. Коник).

Естествено е, че в много от докладите на Античната секция тематиката беше конкретно свързана с проблеми, засягащи цялостното развитие на римския и ранновизантийския град Нове, тъй като в него повече от 20 години (от 1959 г.) работи съвместна българо-полска археологическа експедиция с ръководители акад. Д. П. Димитров (до 1977 г.) и ст.н.с. М. Чичикова (България), и проф. Ст. Парницки-Пуделко и проф. Л. Прес (Полша) и това е само част от резултатите на продължителните теренни проучвания.

В Средновековната секция бяха разгледани интересните въпроси за титулатурата и получаването на владетелски отличия след покръстването, за различните фактори във формирането на българската средновековна култура, за изкуството в ранносредновековна България през VII—XI в. (д-р Т. Василевски, д-р З. Курнатовска, н.с. к.и.н. М. Ваклинова).

Изнесени бяха и редица доклади за полските хроники и описанието на българските земи от полски пътешественици, както и за сведения на полски писмени източници за българската история (д-р В. Свобода, д-р Ал. Свишнавски, маг. Х. Кашмарек, д-р А. Гиза).

Друга група доклади бяха свързани с етнокултурни и етнически проблеми на Балканите през различни периоди на средновековието: за ранните германски племена в Югоизточна Европа, за взаимоотношенията на славяните и тюркските народи преди идването на прабългарите на Балканския полуостров (д-р Й. Стрелчик, д-р Л. Тишкевич).

Въпроси, свързани с организацията на средновековната българска държава, бяха разгледани в докладите за българската държава през VII—XII в. според данните на нумизматиката и сфрагистиката, за генезиса на царския титул в Западното българско царство, за Самуиловата държава и западните й съседи, за богомилството в средновековна България, за ролята на Русия във византийско-българските войни през XII—XIII в. (н.с. к.и.н. Ив. Йорданов, маг. Ст. Рек, д-р Я. Лешни, д-р Ст. Билина, маг. Х. Грала).

В Литературно-лингвистичната секция особено интересни бяха докладите за балканските мотиви в поезията от августовата епоха, за модалните конструкции в житията на Кирил и Методий, за траките и Тракия през погледа на античните комедиографи (маг. А. Марчинковска, В. Максимова — преподавател по български език в университета в Пловдив, маг. А. Бжестковска).

Работата на симпозиума премина много оживено, беше съпроводена с интересни и полезни разисквания. Той показа още веднъж традиционния интерес на полските учени към България, към нейната история и култура. На практика това бе потвърдено от високото научно равнище на изнесените доклади и от сърдечната атмосфера, която беше неизменен спътник на симпозиума. В най-скоро време всички материали от работата на симпозиума ще бъдат отпечатани в специален том на полски език и ще станат достояние на широките научни кръгове. Като бяха отчетени отличните резултати от симпозиума, бе взето решение той да се организира периодично (на една или две години) в Познан, като в него вземат участие повече български представители.

Българската делегация, ръководена от ст.н.с. М. Чичикова, беше в състав: н.с. к.и.н. В. Найденова, н.с. к.и.н. М. Ваклинова, н.с. к.и.н. Ив. Йорданов — от Археологическия институт и музей при БАН, и Р. Морева, уредник в Археологическия музей, Пловдив.

В дните преди откриването на симпозиума (15 и 16 май) за българските представители беше организирана научна екскурзия, по време на която те се запознаха с известни паметници на културата на Великополша. Посетени бяха о. Леднице (със запазени на открито археологически паметници от IX—XI в.), гр. Гнезно и неговата катедрала, Бискупин и музея му на открито (където е проучено и възстановено селище от V в. пр.н.е.). В Познан бяха посетени музеите, катедралите и старият център на града, които пазят забележителни паметници на полската култура и изкуство.

В дните на симпозиума във фоайето на университета, в чиито зали протече работата му, беше открита изложба с фотоси и копия от по-интересни паметници, която показваше резултатите от разкопките, провеждани в Нове от полската археологическа експедиция. В няколко витрини бяха изложени и най-нови български археологически, исторически и литературоведски издания.

Работата на симпозиума беше широко отразена в полската преса, радио и телевизия, което популяризира 1300-годишнината на българската държава сред най-широки обществени кръгове в Полша.

В. НАЙДЕНОВА

Академик Алексей Павлович Окладников

На 18 ноември 1981 г. почина на 73 години виднят съветски учен — археолог, историк и етнограф, член на Президиума на Сибирското отделение на Академията на науките на СССР, директор на Института за история, филология и философия при Сибирското отделение на АН на СССР, член на КПСС, герой на социалистическия труд, лауреат на Държавна награда на СССР, академик Алексей Павлович Окладников. Той е роден на 3 октомври 1908 г. в с. Константиновшчино, Иркутска област, в селско семейство. Още като студент във Висшия педагогически институт в Иркутск, а след това и като аспирант по археология в Академията на науките в Ленинград, А. П. Окладников проявява интерес към историята и културата на народите в Сибир. Тези първи интереси насочват за цял живот научните му занимания и творческата му дейност към изучаване на историята, археологията и етнографията на Сибир, Средна и Централна Азия и Далечния Изток.

Първата си научна публикация А. П. Окладников прави още през 1926 г. като студент в Иркутск. От 1938 до 1949 г. той е старши научен сътрудник, заместник-директор и завеждащ сектор Палеолит при Ленинградското отделение на ИА АН СССР, където се проявява като изтъкнат учен. От 1949 до 1951 г. е избран за ръководител на Ленинградското отделение на Института по археология при АН СССР. От 1961 г. се установява трайно в Новосибирск като завеждащ Отделението за хуманитарни науки на Сибирската академия на науките на СССР, а от 1966 г. е директор на Института по история, филология и философия към същото отделение. От 1962 г. А. П. Окладников е професор и ръководител на катедрата по история в Новосибирския университет. През 1947 г. защищава докторска дисертация на тема „Очерки по истории Якутии от палеолита до присоединения к Русскому государству“. През 1964 г. е избран за член-кореспондент и в 1968 г. — за академик.

Акад. А. П. Окладников е широко известен като виден учен както в СССР, така и в чужбина. Направил е много за научното сътрудничество с редица страни и особено със социалистическите. Заради тази си дейност е избран за член на много академии. С

право А. П. Окладников се смята за основател на сибирската археологическа школа. В продължение на повече от 50 години акад. Окладников е отпечатал над 400 научни труда, 50 от които са монографии. В тях са разработени важни теоретични въпроси и направени ценни научни приноси в областта на световната археологическа, историческа и етнографска наука. Много от трудовете му са преведени на английски, немски, френски, италиански, японски, китайски език и са разпространени в различни страни на света. По-важни от тях са: „Неолит и бронзовый век Прибайкалья. 1,2" (М., 1950, 1955), „Далекое прошлое Приморья" (Владивосток, 1959), „Ленинские писаницы" (М.—Л., 1959), „Шишкинские писаницы" (Иркутск, 1959), „Олень Золотые Рога" (М.—Л., 1964), „История Сибири" в пет тома, „История Якутской АССР" (М.—Л., 1955), „История Туркменской ССР, ч. I" (Ашхабад, 1955 и 1957), „История Киргизии. т. I" (Фрунзе, 1956, 1963 и 1968), „Очерки истории СССР III—IX вв." (М., 1958), „История искусства народов СССР. I" (М., 1971).

Повече от петдесет години А. П. Окладников ръководи и археологически експедиции и прави изследвания в големи мащаби на Азиатския континент. В резултат на тази му дейност отдавна са изчезнали много „бели петна" от археологическата карта на Източен Сибир и Далечния Изток, Средна и Централна Азия. Заедно със своите сътрудници и многобройни ученици А. П. Окладников организира археологически експедиции покрай бреговете на Ледовития и Тихия океан — от Тоймира и о. Фадея до Калима и Беринговия проток, от Чукотка и Камчатка до Приморието и от Сахалин до Курилските и Алеутските острови. Неведнъж е преминавал обширните пространства на Средна Азия, проучвайки редица обекти от Тян-Шан на изток до Каспийско море на запад. При тези експедиции А. П. Окладников открива неизвестни древни култури в Киргизия, Таджикистан, Туркмения. От 1949 г. в продължение на няколко години той изучава паметници на старокаменната и новокаменната епоха на територията на Монголската народна република. Най-много усилия и с истинска страст в продължение на десетилетия А. П. Окладников отдава на изучаването на Източен Сибир, Прибайкалието, Якутия, Задбайкалието и Далечния Изток. Той открива и изучава останки от неандерталски човек и палеолитната култура в пещерата Тешик-Таш. На А. П. Окладников принадлежат основни изследвания по история на първобитното общество, неговата материална култура и изкуство на територията на Якутия, Узбекистан, Туркмения, Киргизия, Далечния Изток и др. Пръв той прави задълбочени изследвания на първоначалното заселване на Северна Азия и Америка и на произхода на местното население на Сибир.

А. П. Окладников е подготвил голям брой млади специалисти и научни работници по археология, история и етнография в Ленинградския и Новосибирския университет. Под негово научно ръководство са защитени над 30 докторски и кандидатски дисертации. Неговите ученици успешно работят днес в различните краища на СССР и Монголия.

А. П. Окладников беше голям приятел на България и българските археолози. С многобройните си трудове той ги подпомогна в усвояването на марксистко-ленинския метод на научно изследване.

АТ. МИЛЧЕВ

Богдан Желев Султов (1930—1982)

Внезапна смърт прекъсна на 4 юни 1982 г. жизнения творчески път на многоуважавания ни колега и приятел Богдан Желев Султов, научен сътрудник I ст., к.и.н., завеждащ Античния отдел на Окръжния исторически музей, Велико Търново. Той ни напусна на 52-годишна възраст в разцвета на творческите си сили, оставил значително научно наследство на своите млади последователи.

Б. Султов е роден в с. Енина, Старозагорски окръг, на 10 март 1930 г. Завършил е висше образование по класическа филология с втора специалност стара история и антична археология при Историко-филологическия факултет на Софийския университет през 1955 г. Като студент в последната година взима участие в разкопките на новооткрития тракийски град Севтополис при с. Копринка до Казанлък под ръководството на проф. Д. П. Димитров. Тези разкопки дадоха насоката на бъдещата му научноизследователска дейност. Като млад специалист Б. Султов беше разпределен в Окръжния исторически музей, Велико Търново, където непрекъснато работи близо 27 години с много любов, голяма енергия и инициативност. Той си беше поставил за цел да издирва, проучва и при възможност да запазва останките от културата на траките и другите племена, обитавали днешния Великотърновски окръг през античността (I хилядолетие пр.н.е.— IV в. на н.е.) Затова той обходи почти всички селища в окръга и винаги навреме се отзоваваше на сигналите за новооткрит паметник или селище. Той положи основите на системна археологическа карта на окръга. Автор е на статиите за поселищния и културния живот през римската и ранновизантийската епоха на Великотърновски окръг в Картата на Римската империя, лист Филипопол-Филипи.

От 1960 г. той взимаше участие в българо-полските разкопки в Нове като заместник-главен ръководител на българския (източния) сектор. В източната част на Нове (Нове II) той откри керамични пещи, които предизвикаха интереса му към керамичното

производство през римската епоха. Той проучва североизточния ъгъл на първоначалната каменна крепостна стена на лагера на I италийски легион (Нове I). Взе участие като автор на отчетите за разкопките на българския колектив, поместени в Известия на Археологическия институт след 1963 г.

През 1958—1961 г. Б. Султов извърши археологическите разкопки и проучвания на тържището (емпориума) Дискодуратере при с. Гостилица, Габровски окръг, отначало принадлежало към градската територия на Августа Траяна (Стара Загора), а от управлението на император Аврелиан (270—275 г.) — към тази на Никополис ад Иструм. Той успя да разкрие укрепителната система, да установи градоустройствения план, да изследва архитектурата, разрушенията, причинени от готите в 250 г., и възстановяванията след тази дата, да открие гръцки надписи и битов материал.

През пролетта на 1961 г. чрез спасителни разкопки Б. Султов разкри цялостно при с. Присово, Великотърновски окръг, селска вила с богат и разнообразен домашен инвентар. Той установи времето на нейното използуване— края на II до средата на III в., когато пострадала от готското нашествие в Долна Мизия и Тракия в 250 г.

Най-големите и значителни открития, които му създадоха авторитет у нас и в чужбина, са разкопките на неизвестните преди 20 години важни керамични центрове от римската епоха (II—IV в.) от територията на Никополис ад Иструм при дн. с. Бутово, с. Хотница, с. Бяла Черква и особено в Павликени. Той откри за първи път повече от сто пещи за изпичане на домашна и строителна керамика, установи техния план и конструкция, намери инструментариума, с който са си служели местните грънчари. На Б. Султов се удаде прекрасната възможност въз основа на обилен оригинален материал да проследи целия технологически процес на керамичното производство в посочените центрове, като се започне от изкопаването и отлежаването на глината, мине се през изтъчването на грънчарско колело или отливането с помощта на калъпи, украсяването на повърхността с разнообразни релефни орнаменти и се стигне до изпичането на продукцията в пещите. В самите пещи той откри бракувана керамика, която разкри интересни страни на начина на изпичане. Б. Султов успя да локализира границите на керамичните центрове, проучени от него, да установи времетраенето на всеки поотделно и да изгради стройна класификация и датировка на богатата и разнообразна керамика, която е задоволявала различни битови и културни нужди на населението в градската територия на Никополис ад Иструм и далеч извън нея. Част от тези проучвания съставяше съдържанието на неговата кандидатска дисертация върху керамичното производство на територията на Никополис ад Иструм (Бутово, Хотница и Павликени) през II—IV в., която той защити блестящо през ноември 1981 г. и по мнението на рецензентите (проф. Т. Иванов и ст.н.с. Ал. Милчева) беше препоръчана за скорошно отпечатване.

Б. Султов беше включен в колектива на Никополис ад Иструм като заместник-главен ръководител през 1982 г. и по време на подготвителната работа за предстоящата лятна кампания той откри керамична пещ на север от северната крепостна стена. Колективът се лиши от ценен сътрудник и голям организатор.

Един ден преди краткото си боледуване той откри в с. Бутово керамична работилница за детски играчки — кончета на четири колела. Този важен обект остана незавършен.

По инициатива на Б. Султов във Велико Търново и в Павликени бяха организирани два международни симпозиума по проблемите на керамичното производство в България, на Балканския полуостров и в Европа под названието „Тера антиква балканика“ (1974 и 1979 г.). В тях участвуваха специалисти от различни краища на Европа. През 1984 г. предстои да се проведе у нас Световен конгрес по римска керамика и Б. Султов, който бе определен за главен организатор, беше започнал подготвителните работи, но не доживя, за да завърши това много отговорно дело. Той беше член на Асоциацията за проучване на римската керамика. В това си качество взе активно участие с доклади в множество симпозиуми и конгреси в различни страни на Европа (Франция, Италия, Швейцария, Унгария и др.).

Като проучвател на долнодунавския римски лимес у нас той участвува в редица конгреси и симпозиуми в Румъния, Полша, Унгария и др.

Б. Султов се включваше дейно в конгресите на организацията „Ейрене“ на учените от социалистическите страни, занимаващи се с проучването на античната култура, литература, езици и др.

Той беше член на българския колектив от историци и археолози — специалисти по праистория, античност и средновековие, които участвуваха в Международния симпозиум „България — 1300 години“, състоял се през септември 1981 г. в Нотингам, Англия. Тогава той гостува на някои английски университети и запозна учените с постиженията на българската антична археология и по-специално с откриването на керамичните центрове на територията на Никополис ад Иструм.

Б. Султов не само разкриваше и проучваше обектите и паметниците, но взимаше своевременни мерки за запазването им на място или експонирането им във Великотърновския музей или в музея, построен при разкопките в Павликени в чест на Втория международен симпозиум „Тера антиква балканика“ през есента на 1979 г.

Много млади историци и археолози от Великотърновския университет „Кирил и Методий“ са възпитаници на Б. Султов. Той е чел лекции и е водел упражнение по римска керамика, за-

познавал ги е с методите на съвременната археологическа наука.

Б. Султов допринесе твърде много за развитието на музейното дело и за пропагандирането на успехите на българската антична археология във Великотърновски окръг. Той беше любим и желан лектор в Българското историческо дружество, Съюза на научните работници в България и др. организации.

Б. Султов беше комисар на изложбата „Тракийски съкровища от България", уредена в Белград.

Преждевременната смърт на Б. Султов е голяма загуба за музейното дело и археологията на Окръжния исторически музей, Велико Търново, и на България. Още приживе той заслужено зае мястото на сериозен и трудолюбив изследвач на нашето минало. Откритите от него керамични комплекси и особено тези в с. Бутово и Павликени ще напомнят на следващите поколения за голямото дело на Б. Султов, на което той посвети живота си до последния дъх. Беше награден с множество ордени и медали.

Поклон пред светлата му памет.

По-важни трудове:

1. Керамично производство на територията на Никополис ад Иструм (II—IV в.) (по материали от Хотница, Павликени и Бутово). Кандидатска дисертация. Велико Търново, 1981. 262 машиноп. с. и Албум (непубликувана).
2. Един занаятчийски център в Долна Мизия. — Археология, IV, 1962, кн. 4, с. 30—34.
3. Принос към епиграфиката на Долна Мизия. — В: Сб. К. Шкорпил. С., 1961, с. 239—244.
4. Принос към античната история на Павликенския край. — ИОМТ, I, 1962, с. 7—20.
5. Един нов епиграфски паметник от Дискодуратера. — ИОМТ, I, 1962, с. 21—22.
6. Една вила рустика край с. Присово, Великотърновски окръг. — ИОМТ, II, 1964, с. 48—64.
7. Археологически проучвания в Дискодуратера от 1958 до 1961 г. — ИОМТ, III, 1966, с. 25—44.
8. Антични гробни находки във Великотърновски окръг. — ИОМТ, IV, 1968, с. 41—55.
9. Один ремесленный центр в Нижней Мезии. — В: Actes du Premier Congrès international des Etudes balcaniques et Sud-Est Européennes. Sofia, 1970, p. 479—488.
10. Отчети за разкопките в Нове (български сектор). —ИАИ, XXVI, 1963, с. 133—140; XXVII, 1964, с. 217—235; XXVIII, 1965, с. 43—62; XXIX, 1966, с. 99—114; XXXII, 1970, с. 55—71; XXXIII, 1972, с. 177—182; XXXIV, 1974, с. 138—176.
11. Ancient Pottery Centres in Moesia Inferior. Sofia, 1976.

Т. ИВАНОВ

Книгопис

Общи съчинения

Аладжов, Димчо. Археологически проучвания на Константция (1967—1977). — Изв. Нац. истор. музей, 3, 1981, 253—264.

Резултатите от проучванията на културните пластове на мястото на средновековна Константция.

Аладжов, Д., Пл. Георгиев, Д. Балабанян, Ст. Васева, Ир. Петров и Кр. Капелкова. Константция'77. — Изв. Нац. истор. музей, 3, 1981, 265—333.

Предварителен отчет на проучванията.

Алексиев, Йордан. Многостранно научно дело. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 6.

За приноса на акад. Кр. Миятев в проучването на първите български столици Плиска и Преслав.

Боев, П. Антропологична характеристика на населението на НР България. 1. Историко-антропологически преглед. — В: Етнография на България. Т. 1. С., 1980, 261—266.

Божков, Христо. Стъклото по българските земи. — Год. Нац. политехн. музей, 8, 1978, 91—111.

Преглед от античността до съвременната епоха.

Бучински, Д. и Ек. Михайлова. Стари каменоделници край с. Паволче (Врачанско) и намерените в тях инструменти. — Год. Нац. политехн. музей, 8, 1978, 143—160.

Материали от праисторическата до края на средновековната епоха.

България в света от древността до наши дни. (Материали от II конгрес на Българ. истор. д-во, окт. 1976 г.). Т. 1. С., Наука и изкуство, 1979. 572 с.

Рец.: Hans-Jürgen Kornrumpf.— Südostforschungen, 39, 1980, 396—398; Veska Nikolova. —Bulg. histor. rev., 1980, No 4, 101—103.

Василева, Дафина. Борис Игнатов (1904—1978). — МПК, 1980, № 6, 41—42.

По повод смъртта му.

Генов, Георги. Академик Иван Снегаров. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с.10.

Приносът му за проучването на столицата на Първото българско царство Охрид.

Змеев, Рачо. Риболовът по река Росица. — Год. Нац. политехн. музей, 8, 1978, 179—188.

Отгласи от древни традиции в риболова.

Иванов, Димитър. Археологически проучвания в Русенски окръг. — В: 75 години музейно дело в Русенски окръг (доклади и съобщения, изнесени на науч. сесия, Русе 19 май 1979 г.). Русе, 1980, 20—23.

История на България. Т. 1. Първобитнообщинен и робовла-

делски строй. Траки. С., БАН, 1979. 471 с.

Рец.: Люба Макавеева. — Бълг. етнография, 1980, № 4, 57—60.

История на българското изобразително изкуство. (Отг. ред. Александър Обретенов). Т. 1. Ред. Станчо Станчев-Ваклинов и Димитър Друмев. С., БАН, 1976. 330 с. с ил., 8 л. ил.

Авт.: Д. П. Димитров и др.

Рец.: Dora Panayotova-Piguet. — Südostforschungen, 39, 1980, 410—411.

История на медицината в България. (Моногр.). Под ред. на В. Павлова. С., Медицина и физкултура, 1980. 272 с. с табл., 4 л. ил., факс.

Авт.: Владимир В. Василев и др.

От праисторическата епоха до съвремието.

Лисицов, Стефан. „Римското кале" — твърдина в Котленския балкан. — Год. Нац. политехн. музей, 8, 1978, 67—80.

Съществувало през късната античност, Първото и Второто българско царство.

Матакиева, М. и В. Вълчев. Библиография на трудовете на проф. Иван С. Дуйчев (1931—1976). — В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 20—27.

Милчев, Атанас и Кина Койчева. Археологически данни за поселищния живот в две крепости в Габровски окръг. — Год. музеите от Сев. България, 4, 1978, 52—65.

Данни за поселищен живот от праисторическата епоха до средновековието.

Михайлова, Екатерина и Димитър Бучински. За старото коритарство в България. — Год. Нац. политехн. музей, 8, 1978, 161—177.

От праисторическата епоха до освобождението от турско робство.

Овчаров, Димитър. Успенски и нашите старини. —Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 3.

Свинтила, Владимир. Будистки статуетки от България. — Простори, 1980, № 3, 52—60.

Притежание на частни колекции.

Станчева, Магдалина. В търсене на изчезналия образ. — София, 1981, № 3, 13—15.

Древна София в различните исторически епохи.

Стоичкова, Теменужка, Магдалена Джамбазова и Веселин Караколев. Българският костюм — отражение на историческото ни развитие. — Текст. пром., 1980, № 7, с. 324; № 8, 376—377.

Продължж. от № 6.

Султов, Богдан, Петър Станев, Вълка Илчева, Марко Цочев и Атанас Писарев. Материали за археологическа карта на Великотърновски окръг. Старините в землището на Златарица. — Год. музеите от Сев. България, 5, 1979, 32—41.

Обекти от праисторическата, античната и ранновизантийската епоха.

Fol, A., V. Gjuzelev, N. Genčev, K. Kosev, I. Dimitrov, A. Pantev, M. Lalkov, et K. Petrov. Historia de Bulgaria. Mexico, Univ. Nac. de Mexico, 1979. 406 p. 16 f. ill. 9 f. c.

Georgiev, G. I. Forschungsstand der alten Felskunst in Bulgarien. — B: Acts of the Internat. Symposium on Rock Art. 6—12 August 1972. Oslo etc., 1978, 68—84.

За скалните рисунки от Магурата, Велики Преслав, Царевец, Орешак и др.

Miclea, Ion. Dobrogea. (Албум). Coord. principai E. Condurachi. Autori text: Ion Bitoleanu etc. (Bucureşti), Editura Sport-Turism, 1978. 91 p. 233 ill.

Съдържа сведения за материалната култура на Добруджа от най-ранна епоха до днес.

Weltgeschichte. Hrsg. Walter Markov, Alfred Anderle et Ernst Werner. T. 1—2 (A—Z). Leipzig, Bibliogr. Inst., 1979.

Auct.: Michalis Adamidis etc.

Съдържа сведения за България на много места в двата тома.

Weltgeschichte. Eine Universalgeschichte. T. 1—9. (Gütersloh) Prisma, 1979.

Сведения за България и българските земи на много места във всички томове.

Праистория

Вълев, Петър. Топографо-геодезическа дейност на селищната могила до с. Дядово. — В: Expeditio thracica. 1. С., 1980, 123—135.

Георгиев, Пламен. Констанция и Троя по данни от последните находки. — Изв. Нац. истор. музей, 3, 1981, 334—340.

Георгиева, Румяна. Югоизточна България през ранната желязна епоха. — В: Expeditio thracica. 1. С., 1980, 173—180.

Детев, Петър. Археологически данни за икономиката на населението в Южна България през медната епоха. — Изв. музеите Юж. България, 6, 1980, 61—78.

Дзис-Райко, Г. А и И. Т. Черняков. Золотая чаша Вылчетрынского типа из Северо-Западного Причерноморья. — Сов. археология, 1981, № 1, 151—162.

От с. Крижовлин, Одеска област.

Иванов, Димитър. Нови материали от бронзовата и желязната епоха, съхранявани в Русенския музей. — Год. музеите от Сев. България, 4, 1978, 5—9.

Илчева, Вълка и Иван Кокорков. Праисторически метални изделия от с. Хотница, Великотърновски окръг. — Год. музеите от Сев. България, 5, 1979, 20—27.

Катинчаров, Румен, Ян Бест, Васил Николов и Ваня Николова. Селищна могила до с. Дядово: сондажен изкоп. (Археологически разкопки 1977/78 г.). — В: Expeditio thracica. 1.С., 1980, 9—94.

Ковачева, Мери. Археомагнитни изследвания на селищната могила до с. Дядово. (Предварителни резултати). — В: Expeditio thracica. 1. С., 1980, 137—144.

Койчева-Мечева, Кина. Праисторически каменни сечива от Габровски окръг. — Год. музеите от Сев. България, 5, 1979, 5—19.

Кънчев, К. За използуването на палките като земеделски оръдия в днешните български земи през стария неолит. — Год. Нац. политехн. музей, 8, 1978, 81—89.

Кънчев, Кънчо и Богдан Николов. Оръдията на труда и стопанския живот на селищата от стария и средния неолит при с. Градешница и с. Тлачене, Врачанско. — Изв. музеите Северозап. България, 5, 1981, 9—36.

Попов, Владимир. Някои проблеми на миграционните движения през II-то хил. пр.н.е. по Долнодунавския басейн. — В: 75 години музейно дело в Русенски окръг (доклади и съобщения, изнесени на науч. сесия, Русе 19 май 1979 г.). Русе, 1980, 29—35.

Станчева, Магдалина. Зората на този древен град. — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 13—15.

Чакалова, Елена и Елисавета Божилова. Растителни останки от селищната могила до с. Дядово. (Предварителни данни). — В: Expeditio thracica. 1. С., 1980, 155—162.

Черных, Е. Н. Клад из Констанцы и вопросы Балкано-Кавказских связей в эпоху поздней

бронзы. — Сов. археология, 1981, № 1, 19—26.

Bader, Tiberiu. Epoca bronzului in nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică şi tracică. Bukarest, Editura ştiinţ. şi enciclopedica, 1978. 246 p. 95 pl.

Rez.: E. Lange-Kowal. — Südostforschungen, 39, 1980, 359—360.

Benac, Alojz. Les thèses fondamentales sur l'origine du néolithique dans les Balkans et les régions avoisinantes. — God. Centra za balk. ispitivanja ANUBIN (Sarajevo), 14, 1978, 9—19.

Bouzek, J. Mycaene, Anatolia and the Balkans during the Middle Third of the Second Millenium B. C. — B: IVe Congrès de l'Association internat. d'études du Sud-Est européen. Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques. Praha, 1979, 71—80.

Coles, J. M. et A. F. Harding. The Bronze Age in Europe. An introduction to the history of Europe, 2000—700 B. C. London, Methuen, 1979. XVIII, 581 p. ill. 12 f. ill., map.

Сведения и за българските земи.

Delporte, H. et F. Djindjian. Note à propos de l'outillage aurignacien de la couche 11 de Bacho Kiro. — B: Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans. Warszawa etc., 1979, 101—103. (Prace archeol. 28).

Garašanin, Milutin. La néolithisation dans le Sud-Est et dans le centre de la péninsule Balkanique. — God. Centra za balk. ispitivanja ANUBIH (Sarajevo), 13, 1978, 31—44.

Haesaerts, P. et S. Sirakov. Le Paléolithique moyen à pointes foliacées de Mousselievo (Bulgarie). — B: Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans. Warszawa etc., 1979, 35—63. (Prace archeol., 28).

Higgs, E. S. The history of European agriculture. The Uplands. — B: The Early History of Agriculture. Oxford, 1977, 159—173.

Ivanova, S. Cultural Differentiation in the Middle Palaeolithic on the Balkan Peninsula. — B: Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans. Warszawa etc., 1979, 13—33. (Prace archeol., 28).

Kalicz, N. Funde der ältesten Phase der Linienbandkeramik in Südtransdanubien. — Mitt. Archäol. Inst. Hung. AW, 8/9, 1978/79, 13—46, pl. 1—14.

Разглежда и паметници от българските земи.

Katinčarov, Rumen. Les rites funéraires pendant l'âge du bronze en Bulgarie. — Thracia, 5, 1980, 167—172.

Kozlowski, J. K. Le Bachokirien — la plus ancienne industrie du Paléolithique supérieur en Europe. (Quelques remarques à propos de la position stratigraphique et taxonomique des outillages de la couche 11 de la grotte Bacho Kiro). — B: Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans. Warszawa etc., 1979, 77—99. (Prace archeol., 28).

Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans. Ed. J. K. Kozlowski. Warszawa etc., 1979. (Prace archeol., 28).

Съдържа проучвания на средния и късния палеолит в българските земи.

Rez.: Ladislav Banesz. — Slov. archeologia, 28, 1980, No 2, 459—460.

Mikič, Živko. Einige anthropologische Aspekte des Neolithikums auf der Balkanhalbinsel. — God. Centra za balk. ispitivanja ANUBIH (Sarajevo), 14, 1978, 61—73.

Mitteleuropäische Bronzezeit. Beiträge zur Archäologie und Geschichte. Pod red. W. Coblenza i F. Horsta. Berlin, 1978. 326 p., table chronologique.

Rez.: Zbigniew Bukowski. — Archeologia Polski, 1980, No 1, 221—230.

Разглежда културните взаимоотношения с Егейско-Балканския културен кръг. Прави сравнителна хронология на културите.

Necrasov, Olga. L'anthropologie de l'aire thrace. — B: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 423—443.

От неолита до ранната желязна епоха.

Niesiolowska-Wedzka, Anna. Procesy urbanizacyjne w kulturach wczesnej i srodkowej epoki brązu na terenie Kotliny Karpackiej w swietle oddzialywan kultur kregu egejsko-balkanskiego. — Archeologia Polski, 1980, No 1, 29—77.

Nikolov, Vassil. Die Tradition in den Apsidenbauten in Bulgarien. — Thracia, 5, 1980, 155—166.

Разглежда жилищата през бронзовата епоха.

Panayotov, Ivan. Bronze Rapiers, Swords and Double Axes from Bulgaria. — Thracia, 5, 1980, 173—198.

Salkovsky, Peter. Spiralova ornamentika staršej doby bronzovej v Karpatskej kotline a na Dolnom Dunaji. — Slovenska archeologia, 28, 1980, No 2, 287—312.

Sirakov, N. Analytical Study on Blanks from the Cave Samuilitsa II (An example of application of attribute correlation method). — B: Middle and Early Upper Palaeolithic in Balkans. Warszawa etc., 1979, 65—76. (Prace archeol., 28).

Vladar, Josef et Antonin Bartonek. Zu den Beziehungen des ägäischen, balkanischen und karpatischen Raumes in der mittleren Bronzezeit und die kulturelle Austrahlung der ägäischen Schriften in die Nachbarländer. — Slovenska archeologia, 1977, No 2, 371—432.

Rez.: Eliška Kazdova. — Sbornik praci filos. fak. Brnenske univ. Rada archeol.-klasicka, 24, 1979, 140—141.

Античност

Антонова, Вера и Георги Атанасов. Пещи за битова керамика в землището на с. Пет могили, Шуменско. (Сондажни проучвания 1976 г.). — Год. музеите от Сев. България, 5, 1979, 28—31.

Антонова, Вера. Произход на античните материали в първата столица. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 3.

Балканска, Ана. Театърът, амфитеатърът и циркът. — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 28—30.

На Сердика.

Борисов, Борис Д. Оброчни плочки на тракийския конник от околностите на Нова Загора. — Векове, 1981, № 1, 73—77.

Василев, Васил П. Производство на тракийски шлемове в Родопите. — Археология, 1980, № 3, 1—18.

Вахтел, Клаус. Състояние на археологическите проучвания на късноантичния кастел Ятрус в село Кривина. — В: 75 години музейно дело в Русенски окръг (доклади и съобщения, изнесени на науч. сесия, Русе 19 май 1979 г.). Русе, 1980, 44—50.

Велков, В. Един неизползуван извор за град Августа Траяна от 378 г. — В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 40—42.

Закон от времето на Грациан, с който се уреждат мерките за поддържане на държавни сгради и в много провинциални градове. Авторът идентифицира един от споменатите градове с Августа Траяна.

Велков, Велизар. Най-блестящият град на сердите. — В: Со-

фия — древна и млада. Сборник, С., 1980, 15—20.

За Сердика.

Герасимова-Томова, Василка. За култа към Бендида в Тракия и за тракийското женско облекло. — Археология, 1980, № 3, 27—34.

Гиндин, Л. А., И. А. Калужская и В. Э. Орел. Всесоюзный симпозиум „Античная балканистика 3“ (Москва, 3—5 април 1978 г.). — ВДИ, 1979, № 4, 205—209.

Заимов, Йордан. Новые вероятные фракийские географические названия в болгарских землях. — В: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. Т. 3. Bucureşti, 1980, 193—197.

Здравкова, Златоживка. Гето-елински отношения през елинистическата епоха (по данни от Русенски окръг). — В: 75 години музейно дело в Русенски окръг (доклади и съобщения, изнесени на науч. сесия, Русе 19 май 1979 г.). Русе, 1980, 36—43.

Иванов, Теофил. Върху някои аспекти на военната история на Абритус при Разград. — Военно-истор. сб., 1981, № 1, 67—80.

Иванов, Теофил. Никополис ад Иструм в картите на Николас Сансон (XVII в.). — Велико Търново, март 1981, с. 6.

Иванов, Т. Трети международен симпозиум по римска археология в Аугст, Швейцария. — Археология, 1980, № 3, 67—68.

Китов, Г. Симпозиум „Панагюрското съкровище и торевтиката в Тракия“. — Археология, 1980, № 3, 65—67.

Състоял се от 10 до 13 април 1980 г. в Панагюрище.

Лазова, Цвете. Библиотеките в античността и литературната дейност в Тракия. — Изв. Българ. истор. д-во, 33, 1980, 5—15.

Манолов, И. Древнотракийски елементи в българската народна музика. — Българ. музика, 1979, № 1, 44—48.

Манцевич, А. П. Золотой нагрудник из Толстой могилы. — Thracia, 5, 1980, 97—120.

Намира паралели в български находки. Смята нагръдника произведение на тракийски майстор, изработен и внесен от Тракия.

Маразов, Иван. 24 тракийски съда. (Албум). С., Българ. художник, 1980. 15 с. 16 л. ил. (Поредица Шедьоври от българ. земи).

Мегалитите в Тракия. С., Наука и изкуство, 1976. (Тракийски паметници. Т. 1).

Рец.: П. Делев. — Изв. Нац. истор. музей, 3, 1981, 375—377.

Миланов, Милан. Археологически обекти и находки в Чипровския край. — Изв. музеите Северозап. България, 5, 1981, 37—54.

От античната епоха.

Минчев, Александър. Едно изчезнало тракийско съкровище от Каварна. — Изкуство, 1980, №10, 15—19.

Открито през 1902 г.

Николов, Васил. Скални тракийски светилища [на планинските възвишения Чепън и Три уши]. — Наука и техн. за младежта, 1980, № 9, 47—50.

Николов, Димитър. Берое — Августа Траяна — Верея. — В: Стара Загора от Берое до наши дни. (Сборник). Ст. Загора, 1979, 5—22.

Огненова-Маринова, Л. Антични скулптури. — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 26—27.

От Сердика.

Панайотов, Ив., Д. Гергова. Всесъюзна археологическа конференция „Проблеми на скитско-сибирското културно-историческо единство“ в гр. Кемерево, СССР. — Археология, 1980, № 3, 63—65.

Попов, Владимир. Българските земи до образуването на славянобългарската държава. — В: Страници от историята на България. Т. 1. С., 1979, 33—44.

Рабство в восточных провинциях Римской империи в I—III вв. М., Наука, 1977. 216 с.

Рыбаков, Б. А. Геродотова Скифия. Ист.-геогр. анализ. М., Наука, 1979. 247 с. с илл., карт. (АН СССР. Инст. археологии).

Разглежда въпроса за прародината на славяните.

Сарновски, Тадеуш. Мраморна глава на Каракала от Нове. — Археология, 1980, № 3, 35—43.

Смирнова, Г. И. Среднее Поднестровье и Нижнее Подунавье в предскифское время. (Контакты и хронологические соотношения). — Thracia, 5, 1980, 121—144.

Типологически анализ на керамиката.

Спиридонов, Тошо. Тракийските племена в Югоизточна Тракия XIII—VI в. пр.н.е. — В: Expeditio thracica. 1. С., 1980, 163—171.

Станчева, Магдалина. Некрополът. — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 23—26.

На Сердика.

Станчева, Магдалина. Ротондата „Свети Георги“. — София, 1981, № 2, 9—11.

Станчева, Магдалина. Сердика. — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 21—23.

Станчева, Магдалина. Тракийска златна купа. — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 20—21.

От околностите на Казичене.

Табакова-Цанова, Гергана. Късноантичен некропол в местността Стражата край град Плевен. — Изв. Нац. истор. музей, 3, 1981, 102—184.

Тачева-Хитова, Маргарита. Култът на Сабазий в Тракия. Проблеми (Проучвания върху историята на античните религии. IX). — Год. Соф. унив. Истор. фак., 69, 1979, 45—74.

Фол, Ал. Предславянско население на българските земи. — В: Етнография на България. Т. 1. С., 1980, 167—172.

Фол, Александър. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. IV. Теопомп: „Гръцка история“ и „История на Филип [II Македонски]“. — Год. Соф. унив. Истор. фак., 69, 1979, 7—43.

Янакиева, Светлана. Възникване на тракийските селищни имена от типа AIZA. — В: Expeditio thracica. 1. С., 1980, 181—186.

Alexandrescu-Vianu, Maria. Al XV-lea congres „Eirene“, Nesebăr, 2—8 octombrie 1978. — Studii clasice, 19, 1980, p. 119.

Alexandrescu-Vianu, Maria. Observaţii asupra eroizarii trace. — SCIV, 1980, N 3, 355—363.

Barnea, Al., Ion Barnea, Ioana Bogdan Cataniciu, Monica Margineanu-Carstoiu et G. Papuc. Tropaeum Traiani. I. Cetatea. Bucureşti, 1979. 259 p.

Рец.: Теофил Иванов. — Археология, 1980, № 3, 57—59.

Bengston, Hermann. Griechische Geschichte von den Anfänge bis in die römische Kaiserzeit. 5. org. Aufl. München, Beck'sche Verlag, 1977. 633 p.

Сведения за траките, Византия и славяните.

Bouzek, Jan et J. de la Genière. IIe colloque sur l'histoire ancienne de la mer Noire. — Rev. archéol., 1980, N 2, p. 353—355.

Състоял се от 16 до 21 май 1979 г. в Грузия, СССР.

Budiş, Monica. Des installations très anciennes à moudre les céréales utilisées par les Thraces sur les deux rives du Danube, dans la zone de „Clisura“. — В: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 199—213.

Coman, Jean. L'immortalité chez les Thraco-Géto-Daces. — В:

Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 241—269.

Culucă, Vasile. Plăci votive şi reprezentari sculpturale din cetatea romano-bizantina de la Izvoarele şi din teritoriul municipiului Durostorum. — SCIV, 1980, N 3, 463—472.

Danilczuk, H. et B. Tkaczov. Réliefs thraces des nymphes en Bulgarie. — Prace Zakl. archeol. srodziemnomorskiej PAN, 22, 1979, 47—69.

Dimitrova, Aleksandra. Thrakische Gruft aus der frühhellenistischen Zeit im Sakargebirge. — Thracia, 5, 1980, 215—234.

Dušek, M. Die Thraker im Karpatenbecken. Amsterdam, B. R. Grüner, 1978.

Rez.: Vaclav Furmanek. — Slovenska archeologia, 28, 1980, 456—459.

Faure, Paul. La vie quotidienne des colons grecs de la mer Noire à l'Atlantique au siècle de Pythagore (VIe siècle avant J.-C.). Vol. I. Paris, Hachette, 1978.

Разглежда и гръцките колонии по Западното Черноморско крайбрежие.

Florescu, Adrian. Aspecte noi privind fortificaţiile traco-getodace, din a doua jumătate a mileniului I i.e.n., descoperite in Moldova. — Revista muzeelor şi monumentelor, 1980, No 1, 11—18.

Georgantis, P. A. Arheoi kai synhronoi Thrakes. Ithi kai ethima tou arheou kai oi rixes ton simerinon Thrakon. Xanthi, 1978. 142 p.

Georgieva, Ivanitchka. Survivances de la religion des Thraces dans la culture spirituelle du peuple bulgare. — B: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1, 1980, 271—275.

Gočeva, Zlatozara et Svetla Janakieva. Le troisième congrès de thracologie. — Etud. balk., 1980, N 3, 152—156.

Състоял се от 2 до 6 юни 1980г. във Виена.

Gomolka, Gudrun. Bemerkungen zur Situation der spätantiken Städte und Siedlungen in Nordbulgarien und ihrem Weiterleben am Ende des 6. Jahrhunderts. — B: Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Berlin, 1976, 35—42.

Hajnalova, E. Archäobotanische Funde aus Krivina, Bez. Ruse (Bulgarien). — B: Festschrift Maria Hopf. Bonn, 1979, 85—96. (Archaeophysica, 8).

Hammond, N. G. L. Extent of Persian Occupation in Thrace. — Chiron, 10, 1980, 53—61.

Jovanovič, B. The formation of the Scordisci on the basis of archaeological and historical sources. — B: Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère. Actes du XXVIIIe colloque organisé à l'occasion du IXe Congr. internat. des sciences préhistor. et protohistor., Nice le 19 sept. 1976. Paris, 1979, 179—185.

Macrea, M. De la Burebista la Dacia postromană. Repere pentru e permanenţă ist. Studiu întrod., ed. îngr., note, coment. şi ind. de M. Barbulescu. Cluj-Napoca, Dacia, 1978. 252 p.

Сведения за българските земи на много места в книгата.

Marazov, Ivan. Thracian mythology and Bulgarian folklore. — B: The Symposium of Bulgarian Studies, Tokyo 1979. Tokyo, 1979, 37—47. (Bull. of the Ancient Orient Museum, 1).

Marinescu, Marina. Sur l'histoire d'une représentation plastique dans l'art populaire roumain — le cheval et le cavalier. — B: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 293—298.

Антични преживелици от култа към Тракийския конник.

Marinov, Vassil. Der Holzpflug (ralo, oralo) bei der Thrakern in den bulgarischen Gebieten (4.—3. Jh. v.u.Z.). (Typologie und Konstruktion). — B: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 299—308.

Marinov, Vasil. Zum Problem der antiken Wirtschaftsgebäude aus dem 1. bis 6. Jahrhundert in Bulgarien. — Forsch. und Berichte. Archäol. Beiträge Staatl. Mus. Berlin, 18, 1977, 187—196.

Markov, Cyril. Samothrace and its Poraia. (From the 7th to 3rd Century B. C.). — Thracia, 5, 1980, 145—154.

Minchev, Alexander. Thracian Jewellery. — B: The Symposium of Bulgarian studies, Tokyo 1979. Tokyo, 1979, 67—75. (Bull. of the Ancient Orient Museum, 1).

Miteva, Nely. On the Ethno-Cultural Aspect of the Thracians in the Late Antiquity. — Thracia, 5, 1980, 255—264.

Mitova-Džonova, Dimitrina. Archäologische Angaben über die „Kukeri"-spiele in Bulgarien. — B: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 309—319.

Mladenova, Janka. L'école d'Aphrodisias en Thrace. — Rivista di archeologia, 3, 1979, 91—94, 2 p. ill.

Съобщение пред XV междунар. конференция по класически студии на социалистическите страни в Несебър, октомври 1978 г.

Mohen, J.-P. La présence celtique de La Tène dans le Sud-Est de l'Europe: indices archéologiques. — B: Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècles avant notre ère. Actes du XXVIIIe colloque organisé à l'occasion du IXe Congr. internat. des sciences préhistor. et protohistor., Nice le 19 sept. 1976. Paris, 1979, 29—48.

Moraru, Georgeta. Survivances géto-daces et daco-romaines dans l'agriculture roumaine. — B: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 327—332.

Muşu, Gh. Motifs mythiques du substrat thrace et leurs correspondances avec ceux de Dionysos. — B: Actes du IIe congrès internat de thacologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 333—336.

Nasta, Mihai. Les rites d'immortalité dans la réligion de Zalmoxis: syncrétisme et/ou contamination. — B: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 337—353.

Necrasov, Olga, D. Botezatu et S. Antoniu. Contributions à l'anthropologie des Géto-Daces. — B: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 445—448.

Антропологична структура на траките след халщата.

Petolescu, Constantin C. Despre cultul eroului trac in Dacia. — SCIV, 1980, N 4, 637—640.

Pippidi, D. M. Les cités grecques de la Dobroudja dans l'histoire de l'Antiquité. Bucureşti, 1977. 32 p. 7 pl.

Rişcuţia, Cantemir. Le caractère anthropologique des Thraco-Daces. — B: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 449—453.

Spiridonov, Tošo. La montagne Orbelos selon Claude Ptolémée. — Thracia, 5, 1980, 243—254.

Stančeva, Magdalina. Témoignages archéologiques sur les Thraces pendant la basse antiquité. — Thracia, 5, 1980, 235—242.

Stanev, Nikola. Ein Bauer auf dem Kaiserthron — Maximinus Trax. Persönlichkeit und Handlungsmotive. — B: Humanismus und Menschenbild im Orient und in der Antike. Halle/Saale, 1977, 79—89.

Tačeva-Hitova, Margarita. Bulgarische Arbeiten zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte des Altertums. — B: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte des Altertums. (Berlin), 3, 1975, 301—309.

Tcherkezova, Marina. Eléments thraces dans la coutume bulgare des „Koukeris". — B: Actes du IIe congrès internat. de thracologie. Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 367—371.

Todorov, Todor. On the Ethymology of Deultum. — Thracia, 5, 1980, 199—204.

Tončeva, Goranka. Nécropole tumulaire près du village Belogradec du VIIe s. av.n.ère. — Thracia, 5, 1980, 5—52.

Tudor, Dimitru. Corpus monumentorum religionis Equitum Danuviorum. Bd. 1: The Monuments; Bd. 2: The Analysis and Interpretation on the Monuments. Leiden, E. J. Brill, 1969—1976. (Etudes prélim. aux religions orient. dans l'Empire romain, 13).

Rez.: Oldřich Pelikan. — Eirene, 17, 1980, 159—160; Radislav Hošek. — Sbornik praci filos. fak. Brnehske univ. Rada archeol.-klasicka, 24, 1979, p. 162.

Vasileva, Dafina. L'unité de mesure de longueur dans les constructions thraces. — Thracia, 5, 1980, 265—300.

Veleva, Maria. Données ethnographiques de la culture des Thraces. — B: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 381—393.

Velkov, Velizar. Siedlungsleben im antiken Thrakien. — B: Eirene XVII. Studia Graeca et Latina. Praha, 1980, 45—63.

Vinogradov, Juri G. Die historische Entwicklung der Poleis des nordlichen Schwarzmeergebietes im 5. Jahrhundert v. Chr. — Chiron, 10, 1980, 63—100.

Разглежда връзките между траки и скити.

Vlahov, Kiril. Thrakische Sprachreste im bulgarischen Einleitung. — Thracia, 5, 1980, 53—93.

Vulčanescu, Romulus. Problems of Thracian Palaeoethnology. — B: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 395—398.

Vulcănescu, Romulus. The Thracian hypothesis of Romanian mythology. — B: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 399—405.

Yordanov, Y. A. Anthropological caracteristics of the Thracian skeleton from the necropolis near the village of Belogradetz, district of Varna. — Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 455—461.

Zirra, V. A. A propos de la présence des éléments laténiens sur la rive occidentale de la mer Noire. — B: Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère. Actes du XXVIIIe colloque organisé à l'occasion du IXe Congr. internat. des sciences préhistor. et protohistor., Nice le 19 sept. 1976. Paris, 1979, 189—193.

Средновековие

Аладжов, Живко. Три графитни изображения от Шуменско. — Векове, 1980, № 5, 53—56.

Александров, Г. Приноси към средновековното минало на Северозападна България. — В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 201—208.

Ангелов, Димитър. Богомилството в България. 3. изд. С., Наука и изкуство, 1980. 477 с.

Ангелов, Димитър. Мемориалната традиция в Бориловия синодик. — Велико Търново, март 1981, с. 9.

Ангелов, Димитър. Общество и обществена мисъл в средновековна България IX—XIV в. С., Партиздат, 1979, 309 с.

Рец.: Detlef Kulman. — Südostforschungen, 39, 1980, 401—402; Petăr Tivčev. — Bulg. histor. rev., 1980, N 4, 111—114.

Ангелов, Никола. Старобългарско градище при с. Цар Асен. (Предварително съобщение). — В: 75 години музейно дело в Русенски окръг (доклади и съобщения, изнесени на науч. сесия, Русе 19 май 1979 г.). Русе, 1980, 51—60.

Ангелова, Стефка. Крепостта на средновековния Дръстър. — МПК, 1980, № 6, 5—10.

Антонова, Вера. Обикновена кухненска керамика от Шуменската крепост. — Год. музеите от Сев. България, 4, 1978, 10—35.

Аспарухов, Милко. Ловна сцена-графит от крепостта край Никопол. — Векове, 1980, № 6, 59—63.

Балабанов, Тодор. Конници върху камък. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 2.

Графитни рисунки върху камък от Плиска.

Бешевлиев, Веселин. Вилхелм Томашек и прабългарите. — Векове, 1980, № 6, 56—58.

Бешевлиев, Веселин. Древно славянско име.—Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 4.

На първата българска столица Плиска.

Бешевлиев, Б. Споменаването на окопа „Еркесия" и „оногундури" в стари карти от началото на XVIII в. — В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 113—117.

Божков, Атанас. Широките мащаби на търновската художествена школа. — Велико Търново, март 1981, с. 4.

Бонев, Стойчо. Новонамерено произведение на малката пластика. Костен триптих от Преслав — X век. —Пробл. изкуството, 1980, № 4, 51—53.

Бонев, Стойчо. Паметник на костената пластика. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 2.

Костена плочка с релефни изображения на двама светци от Преслав.

Борисов, Борис. Средновековно селище върху селищната могила до Дядово. (Проучвания през 1978/79 г.). — В: Expeditio thracica. 1. С., 1980, 95—121.

Бояджиев, Стефан. Представителна столица на средновековна България. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 8.

Архитектурните паметници на Велики Преслав.

Вaклинова, Маргарита. Десети международен конгрес по християнска археология (Солун, 28 септември—4 октомври 1980 г.). — Векове, 1981, № 1, 106—108.

Вaклинова, Маргарита. На земи с древни традиции. — Родопи, 1980, № 7, 10—12.

Първата българска държава и столицата ѝ Плиска.

Вaклинова, М. Пръстенът на Никифор (XI в.). — В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 142—146.

Венедиков, Иван. Загадъчният цар. — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 39—41.

Идентифицира управители на големи области от X в., упоменати в апокрифен български летопис като царе.

Вължарова, Живка Н. Славяни и прабългари. (По данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България). С., БАН, 1976.

Рец.: Zofia Kurnatowska. — Archeologia Polski, 1980, No 2, 448—453.

Вълчев, Йордан. Българският календар и неговото възпитателно значение. — Нар. просвета, 1980, № 8, 74—84.

Вълчев, Йордан. Конят и конникът в древната история. — Животновъдство, 1980, № 10, 60—63.

Генова, Евелина. Средновековният некропол в местността Стражата край град Плевен. — Изв. Нац. истор. музей, 3, 1981, 55—101.

Георгиев, Павел. Духовният живот в Плиска в края на IX в. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 6.

Георгиев, П. П. К вопросу о древнерусских банях. — Сов. археология, 1981, № 1, 100—108.

Паралели и славянско влияние в строителството на бани в средновековна България.

Георгиев, Павел П. Старобългарски писала от Плиска и Преслав. — Археология, 1980, № 3, 43—50.

Георгиева, Соня. Културата на Втората Българска държава. — Родопи, 1980, № 8, 7—9.

Георгиева, Цветана. Векове на робство (XV—XVIII). — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 74—79.

Георгиева, Цветана. Образуването и утвърждаването на българската държава в „Общата история" на Якоб ван Маерлант от края на XIII век. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 7.

Гюзелев, Васил. Ахрида на езика на мизите. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 10.

Исторически извори за произхода на името на столицата на Първото българско царство Охрид.

Гюзелев, В. Иван Дуйчев и проучването на българското средновековие. — В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 15—19.

Гюзелев, Васил. Средновековната българска крепост Констанция. — Изв. Нац. истор. музей, 3, 1981, 9—20.

Дерибеев, Борис. В източните Родопи: първото столетие от османското нашествие. — Родопи, 1980, № 9, 11—13.

Дерибеев, Борис. Евлия Челеби като източник за историята на Родопите. — Родопи, 1980, № 7, 29—32; № 8, 27—30.

Джамбов, Ив. Хр. Кръстът като завършек на кубето на средновековната българска църква. — Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 354—361.

Джингов, Г. За остъкляването на средновековните сгради. — В: В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 193—196.

Джингов, Георги. Средновековна Калиакра. — МПК, 1980, № 6, 15—20.

Джурова, А. Към въпроса за оформлението и украсата на старобългарските глаголически и кирилски ръкописи. — В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 308—322.

Джурова, Аксиния. Оформление и украса на старобългарските глаголически и кирилски надписи. — Старобългаристика, 1980, № 2, 18—25.

Джурова, Аксиния. Украсените ръкописи от XVI в., излезли от Търново и околностите му. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980, 533—554. (Втори междунар. симпозиум Велико Търново, 20—23 май 1976).

Димитрова, Дора. Земя, напоена с мисли и восък. Софийската мала Света гора. — София, 1981, № 2, 2—4.

Манастирите около София.

Димова, Виолета. Две църкви в средновековния град Червен (№ 4 и 7). — Изв. Нац. истор. музей, 3, 1981, 193—208.

Димова, Виолета. Средновековният град Червен. — Векове, 1980, № 6, 5—15.

Дуйчев, Иван. През 811 година. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 4.

Превземането и разрушаването на Плиска при похода на Никифор през 811 г.

Златковская, Т. Д. К проблеме взаимодействия древнебалканской и древнеславянской культур: обряд сурвакания у болгар. — Сов. этногр., 1979, № 6, 59—70.

Искусство Западной Европы и Византии. Сборник статей. Ред. В. Н. Гращенков и др. М., Наука, 1978. 287 с. с ил. (АН СССР. ВНИИ искусствознания Мин. культуры СССР).

История южных и западных славян. (Курс лекций). Ред. колл. И. В. Созин (отв. ред.) и др. М., Изд. Моск. унив., 1979. 590 с. (МГУ. Ист. фак. Каф. ист. юж. и зап. славян).

Йовков, Милчо, Д. Из непознатите страници на задграничните архиви. — Велико Търново, март 1981, с. 9.

Извори за средновековната история на Велико Търново.

Йонов, Михаил. Известия за София в пътеписите от XV до XVIII век. — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 87—92

Йорданов, Йордан. Антропологични данни за погребаните в прабългарски и раннобългарски некрополи в Североизточна България през IX и X век. — Изв. Бълг. истор. д-во, 33, 1980, 49—67.

Капелкова, Кристина. Произведения на занаятите и приложните изкуства от средновековна Констанция. — Изв. Нац. истор. музей, 3, 1981, 341—347.

Ковачев, Николай. За името на Велико Търново. — Велико Търново, март 1981, с. 12.

Коледаров, П. За българо-византийската граница в Тракия по 30-годишния мир от 814—815 г. — В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 55—61.

По исторически, епиграфски и археологически данни.

Коледаров, Петър. Политическа география на средновековната Българска държава. Първа част. От 681 до 1018 г. С., БАН, 1979. 86 с. 9 карти.

Рец.: Цветана Чолова. —ИПр, 1980, № 5, 129—133.

Комша, Мария. Преселването на Аспаруховите българи от Северното Причерноморие на Балканския полуостров. —Изв. Бълг. истор. д-во, 33, 1980, 41—48.

Кръстанов, Трендафил. Охридската архиепископия-патриаршия. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 10.

Кръстев, Кирил. Стенописите в кръглата църква „Св. Георги". — В: София — древна и млада. Сборник, С., 1980, 46—64.

Кузев, Александър. Овеч—Проват. — МПК, 1980, № 6, 11—14.

Лихачева, В. Д. Болгарская миниатюра второй половины XIV века с изображением Иоанна Климакса. — В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 349—353.

Мавродинова, Лиляна. Монументална живопис. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 11.

Търновската живописна школа.

Мавродинова, Лиляна. Стенописите в църквата при Господев дол до Иваново. —Изкуство, 1980, № 10, 10—14.

Скална църква.

Манова, Е. Някои тематично декоративни решения в стенописа на църквите от с. Марица и Алинския манастир (XVI—XVII в.).— В: Българско средновековие. Българ.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 362—374.

Манова, Екатерина. Предвъзрожденски стенописи от XV—XVII век в с. Марица (Самоковско). Изследване. С., БАН, 1977.

Rez.: Dora Panayotova-Piguet. — Südostforschungen, 39, 1980, 412—413.

Манолова, Мария. Родопските родови дамги — прабългарски писмени знаци. — Родопи, 1980, № 10, 25—26.

Марди-Бабикова, Велда. Иваново — уникален комплекс на стенописите от Търновската живописна школа. — Векове, 1980, № 5, 5—17.

Марди-Бабикова, Вельда. Росписи Архангельской церкви в селе Арбанаси в свете традиций Тырновской живописной школы. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980, 590—609. (Втори междунар. симпозиум Велико Търново, 20—23 май 1976 г.).

Матакиева, Теофана. Неизвестна колекция етрополски икони. — Изв. Нац. истор. музей, 3, 1981, 209—237.

Милчев, Атанас. Габрово и неговият окръг през Средновековието (VII—XIV в.). — Год. Соф. унив. Истор. фак., 69, 1979, 75—140.

Минков, Цветан и Петър Боев. Антропологично проучване на средновековни скелети от селищната могила до с. Дядово. — Expeditio thracica. 1. С., 1980, 145—153.

Михайлов, Стамен. Църквата „Св. Петка Самарджийска". — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 80—84.

Михайлова, Магдалина и Христо Ганчев. Базиликата „Св. София". —София, 1981, № 3, 32—34.

Михайлова, Тонка. Сфероконуси. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 4.

Находки от Плиска.

Михайлова-Мръвкарова, М. Крепостта Калиакра през втората половина на XVIII в. (според турски архиви). — В: Българско средновековие. Българ.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 124—128.

Нешев, Георги. Манастирите около София. — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 92—96.

Николова, Янка. Археологически проучвания на Килифаревския манастир. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980, 435—442. (Втори международ. симпозиум Велико Търново, 20—23 май 1976 г.).

Николова, Янка. Книжовнопросветно средище от втората половина на XIV век. — Велико Търново, март 1981, с. 8.

Разкопките на Теодосиевия манастир при Килифарево, средище на Търновската книжовна школа.

Нурков, Христо и Атанас Писарев. Манастирски комплекс на хълма Царевец. — Год. музеите от Сев. България, 5, 1979, 42—49.

Овчаров, Д. За съдържанието на един български ранносредновековен символ. — В: Българско средновековие. Българ.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 294—299.

Овчаров, Димитър. Първопрестолна. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 5.

За облика на първата българска столица Плиска по археологически данни и исторически сведения.

Овчаров, Димитър. Четвърти международен конгрес по славянска археология. — ИПр, 1980, № 6, 121—124.

Овчаров, Димитър. Урвич — легенда и действителност. — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 68—70.

Овчаров, Тодор. За топографския и архитектурния облик на средновековния Търновград (XII—XIV в.). — В: Търновска книжовна школа. С., 1980, 464—477. (Втори междунар. симпозиум Велико Търново, 20—23 май 1976 г.).

Овчаров, Тодор. Строителство и строителни материали в Търновград (XII—XIV в.). — Велико Търново, март 1981, с. 8.

Паскалева-Кабадиева, Костадинка. Криптата — филиал за старобългарско изкуство. Каталог. Състав. . . С., Българ. художник, 1980. 128 с. с репрод.

Паскалева, К. Към историята на българската икона през XIII—XIV в. — В: Българско средновековие. Българ.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 335—348.

Петров, Цанко. Иконография на сцената „Успение Богородично" в Търновската живописна школа. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980, 602—609. (Втори междунар. симпозиум Велико Търново, 20—23 май 1976 г.).

Петрова, Елена. Църквата „Св. София". — В: София — древна и млада. Сборник, С., 1980, 33—36.

Петрушева, Аница. Некои балкански предсловенски и старословенски елементи во народните носии во Македонија. — Етнол. преглед, 1978, № 15, 95—107.

Плетнева, С. А. Болгаро-советская экспедиция. — Археологические открытия 1979 года, 1980, 489—490.

За разкопките в Плиска.

Плетньова, Светлана. Древните българи в Източна Европа.— Изв. Българ. истор. д-во, 33, 1980, 23—40.

Според исторически и археологически данни.

Попов, Атанас. Археологическите проучвания в старата столица Търновград. — Велико Търново, март 1981, с. 5.

Попов, Атанас. Най-забележителният от градовете на Хемус.— Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 11.

Столицата Търновград.

Попов, Атанас. Търновската „Велика Лавра". — Изв. Българ. истор. д-во, 33, 1980, 83—98.

Прашков, Любен. Новоразкритите стенописи в църквата „Рождество Христово" в с. Арбанаси.— В: Търновска книжовна школа. Т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980, 610—624. (Втори междунар. симпозиум Велико Търново, 20—23 май 1976 г.).

Прашков, Л. Стенописи от XIII век в горния етаж на Боянската църква. — В: Българско средновековие. Българ.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 323—334.

Примов, Б. Образуване на българската народност. — В: Етнография на България. Т. 1. С., 1980, 182—192.

Примов, Б. Славяни и прабългари. Формиране на българската държава. — В: Етнография на България. Т. 1. С., 1980, 172—182.

Пуцко, В. Тема коронования в миниатюре Трирской Псалтири. — В: Българско средновеко-

вие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 300—307.

Пуцко, В. Г. Чепинские рельефы апостолов и скульптурная декорация интерьера византийского храма. — Byzantinobulgarica, 6, 1980, 339—355.

Рашев, Рашо. Свидетелство за средновековния бит. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 2.

Дворцов керамичен сервиз от Плиска.

Симеонов, Борис. Към въпроса за произхода и значението на прабългарските племенни имена. — Векове, 1981, № 1, 5—16.

Славчев, Петър. Сградостроителство и градоустройство в средновековно Търново. — Год. музеите от Сев. България, 4, 1978, 36—51.

Славчев, Петър. Социална характеристика на средновековно Търново. — Велико Търново, март 1981, с. 12.

По данни от археологическите проучвания.

Славчев, Петър. Църковно строителство в средновековно Търново. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980, 451—463. (Втори междунар. симпозиум Велико Търново, 20—23 май 1976 г.).

Станчев, Красимир. Традициите на Климент и Наум. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 7.

Асеманиевото евангелие от Ватиканската библиотека и други писмени паметници от средновековието.

Станчева, М. Археологически принос към историята на Боян. — В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 153—162.

Резултати от разкопките през 1970—1971 г., допринасящи за изясняване обстановката около Боянската църква.

Станчева, Магдалина. Боянските стенописи. — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 65—67.

Станчева, Магдалина. Къде са били дворците на севастократор Калоян — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 45—46.

Станчева, Магдалина. Подвигът на софийския златар Георги. — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 79—80.

Станчева, Магдалина. „Поменик на царете благочестиви". — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 84—86.

Станчева, Магдалина. Селищната традиция и формирането на българския град. — Векове, 1980, № 5, 32—46.

Станчева, Магдалина. Средец. — В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 37—39.

Телбизов, Карол. Странната история на една българска икона от XIV в. — Векове, 1981, № 1, 26—30.

Иконата на св. Богородица от Чипровци, изгоряла през 1757 г. в Алба юлия, Румъния.

Тотев, Константин. Стеатитов кръст от Царевец. — Векове, 1980, № 5, 880—882.

Тотев, Тотю. Нови археологически резултати в Плиска и Преслав. — Велико Търново, март 1981, с. 3.

Тотев, Т. и П. Георгиев. Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. — В:Българско средновековие.Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 130—136.

Тотев, Тотю. Преславските манастири, средища на художествен живот през IX—X в. — Векове, 1980, № 5, 46—52.

Тотев, Тотю. Художествената култура във Велики Преслав.— Наука и техн. за младежта, 1980, № 11, 34—38.

Тотев, Тотю. Център на богата култура. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 9.

Преслав в светлината на археологическите проучвания.

Тринадесет века в мир и бран. Т. 1. С., Военно изд., 1978. 211 с.

Средновековната българска държава.

Rez.: Detlef Kulman. — Südostforschungen, 39, 1980, 398—399.

Тулешков, Николай. Строителна история на рилския метох „Орлица" (XIV—XIX в.). — Векове, 1981, № 1, 67—72.

Тъпкова-Заимова, В. Търновград и култът на св. Димитър Солунски. — Велико Търново, март 1981, с. 12.

Цанкова-Петкова, Геновева. Българското начало на София. Хан Крум превзема Сердика. — София, 1981, № 4, 2—5.

Цанкова-Петкова, Геновева и Петър Ангелов. Извори за историята на София IV—XIV в. С., Нар. просвета, 1980. 78 с. 6 с. ил.

Цветкова, Бистра. Мюсюлманският полумесец над Средец.— В: София — древна и млада. Сборник. С., 1980, 71—74.

Цветкова, Бистра. Соколарството в Северна България през XV—XVI в. — Год. музеите от Сев. България, 4, 1978, 66—82.

Чанева-Дечевска, Нели. Църкви и манастири от Велики Преслав. (Моногр.). С., Техника, 1980. 198 с. с ил.

Юхас, Петер. Старите маджарски хроники за прабългарите.— ИПр, 1980, № 5, 109—118.

Angelov, Dimităr. Die Entstehung des bulgarischen Volkes. Berlin, Akademie-Verlag, 1980. 153 p., 31 pl., 3 cartes. (Veröffentlichungen des Zentralist, für alte Geschichte u. Archäologie der AW, 10).

Bakirtdzis, X, A'Diethnes Symposion „Bulgaria Pontica Medii Aevi". — Makedonika, 19, 1979, 424—426.

Състоял се от 23 до 27 май 1979 г. в Несебър.

Bank, A., B. Bouvier, I. Djurič et L. Boras. Etudes sur les croix byzantines du Musée d'art et d'histoire de Genève. — Genava, 1980, No 38, 97—125.

Привличат за паралели български находки.

Baraschi, Silvia. Sur la production céramique de tradition byzantine au Bas-Danube. — В: Etudes byzantines et post-byzantines. T. I. Bucureşti, 1979, 29—37.

Разглежда и българска средновековна керамика от Търново и Варна.

Bon, A. Byzanz. München, Heyne, 1979. 190 p. (Archaeologia mundi, 15).

Сведения за България на много места в книгата.

Brachmann, H. Slawen im 6.— 10. Jahrhundert, Breclav 1978. — Ethnorg.-archäol. Zft., 1979, N 3, 573—575.

Brehier, Louis. Vizantijska civilizacija. Beograd, Nolit, 1976.

Рец.: Евантија Аристотели.— Гласник на Инст. за нац. ист. (Скопје), 21, 1977, 267—269.

Bulgaria past and present. Columbus, Amer. Assoc. for the Advancement of Slavic studies, 1976.

Rez.: Gale Stokes. — Slavic rev. (Urbana), 38, 1979, No. 1, 150—151.

Bülow, Gerda v. Mittelalterliche öfen im Limeskastell Iatrus. — Ausgrabungen u. Funde, 1980, N 6, 287—293.

La civilita bizantina dal IV al IX secolo, Aspetti e problemi. Roma, Erma di Bretschneider, 1977, 410 p. ill. (Univ. degli studi di Bari. Centro di studi bizantini. Cordi di studi, 1).

Сведения за българските земи на много места в книгата.

La civilita bizantina dal IX al XI secolo, Aspetti e problemi. Roma, Erma di Bretschneider, 1978, 406 p. ill. (Univ. degli studi di Bari. Centro di studi bizantini. Corsi e studi, 2).

Сведения за българските земи на много места в книгата.

Erdelyi, I. Régészeti kiegészitések Kresz Mária tanulmányahor. — Ethnographia (Budapest), 89, 1978, N 3, 534—562.

Разглежда взаимното влияние между материалните култури на народите от Азия и Югоизточна Европа от IX—XII в.

Gassowska, Eligia. Bizancjum a ziemie polnocno-zachodnio-slowianskie we wczesnym srednowieczu. Studium archeol. Wroclaw etc., Ossolineum, 1972. 212 p., tab., map. (PAN. Inst. historii kultury materialnej).

Grabar, André. Les images des poètes et des illustrations dans leurs œuvres dans la peinture byzantine tardive. — Зограф, 10, 1979, 13—16.

Разглежда и български паметници.

Guillou, A. La civilisation byzantine. Paris, Arthaud, 1974.

Rez.: I. Božilov. — Byzantinoslavica, 1979, No 1, 35—37; H. W. Haussing. — Byzantinoslavica, 1979, N 1, 33—35.

Kurnatowska, Zofia. Slowianszczyzna poludniova. Wroclaw etc., Iust. historii kultury materialnej PAN, 1977. 256 p., X tab.

Рец.: Стамен Михайлов. — Археология, 1980, № 3, 59—62.

Lemerle, P. Cinq études sur le XIe siècle byzantin. Paris, Edition CNRS, 1977.

Rez.: W. Seibt. — Byzantinoslavica, 1979, No 1, 53—54.

Mango, Cyril. Byzantinische Architektur. Stuttgart etc., Belser Verlag, 1975. 391 p., 391 pl.

Rez.: Friedbert Ficker. — Südostforschungen, 39, 1980, 468—470.

Manova, Ekaterina. Au sujet de certaines particularités spécifiques de l'iconographie de la peinture murale ayant précédé le reveil national bulgare. — Byzantinobulgarica, 6, 1980, 259—279.

Murphey, Rhoads. Silver Production in Rumelia According to an Official Ottoman Report Circa 1600. — Südostforschungen, 39, 1980, 75—104.

Публикува карти с експлоатирани минни находища на Балканския полуостров, вкл. и по българските земи.

Nikolova, Janka. Die bulgarischen mittelalterlichen Städte nördlich des Balkans aus archäologischer und kunsthistorischer Sicht.— B: Europäische Stadtgeschichte in Mittelalter und frühen Neuzeit. Weimar, 1979, 44—59.

Panayotova-Piguet, Dora. Les façades peintes de Sainte-Marina près de Karloukovo et l'art de leur temps. — Südostforschungen, 39, 1980, 169—190, 14 p. ill.

Skowronek, Jerzy, Mieczysław Tanty et Tadeusz Wasilewski. Historia slowian poludniowych i zachodnich. Warszawa, Panstw. Wyd. Nauk, 1977.

Рец.: Јанина Пшчуловска-Симитчиев. — Гласник на Инст. за нац. ист. (Скопје), 22, 1978, № 1/2, 261—274.

Stančeva, Magdalina. Nouvelles données sur la conquête de Sofia par les Turcs ottomans. — Byzantinobulgarica, 6, 1980, 357—362.

По археологически данни.

III miedzynarodowy kongres archeologii slowanskiej w Bratislawie. 7—14. IX. 1975. — Studia histor. slavogerm. (Poznan), 6, 1977, 335—336.

Tschilingirov, A. Die Kunst des christlichen Mittelalter in Bulgarien 4. bis. 18. Jahrhundert. Berlin, Union Verlag, 1979. 403 p. ill.

Рец.: Велизар Велков. — Векове, 1980, № 5, 90—92.

Waldmüller, Lothar. Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christientum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Amsterdam, Hakkert, 1976.

Рец.: Љубомир Максимович.— Ист. глас. (Београд), 1978, № 1—2, 157—161, 165—166.

Wendel, Michael. Zur Gliederungsmethode der Keramik mit eingeritzter Verzierung aus der frühmittelalterlichen Siedlung beim Dorf Krivina, in Nordbulgarien. — Zft. für Archäologie, 1980, No 2, 173—192, 2 Abb.

Zak, J. Migracje slowian w kierunki zachodnim w V—VII w. n.e. — Stud. histor. slavogerm. (Poznan), 1977, N 6, 3—30.

За миграцията на славяните на Балканския полуостров.

Нумизматика

Герасимов, Тодор. Сердикийските монети. — В: София— древна и млада. Сборник. С., 1980, 30—33.

Григорова, Кунка. Монетно съкровище от XVII век. — София, 1981, № 2, с. 11.

Димитров, Камен. Държавата на Север III според нумизматични и епиграфски материали от Севтополис. — Векове, 1981, № 1, 54—61.

Димитров, Камен. Монети на Север III (тип Зевс; конник) от разкопките в Севтополис. — Изв. Бълг. истор. д-во, 33, 1980,17—22.

Долмова-Лукановска, Мария, Константин Дочев. Колективна находка византийски монети от северозападния склон на Царевец. — Археология, 1980, № 3, 50—56.

Дочев, Константин. Монети и монетно обръщение в Търново през XIII в. — Векове, 1980, № 6, 25—31.

Йорданов, Иван. Оловен печат на Симеон Метафраст, магистър и логотет от Велики Преслав. — Векове, 1981, № 1, 16—18.

Колев, Камен. Богати монетни постъпления в нумизматичния отдел на Археологическия музей. — Пловдив. — Изв. музеите Юж. България, 6, 1980, 79—93.

Колева, Мария. Вяра в Русия. Руският държавен герб в Рилския манастир. — Бълг.-съв. дружба, 1980, № 8, с. 14.

Попов, Ат. Монограми на български царе (XIII—XIV в.).— В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 172—192.

Соколова, И. В. Чин стратигов византийских фем в VIII — первой половине X в. по данным сфрагистики. — В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 137—141.

Шандровская, В. Моливдовул как исторический источник. — В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 147—152.

Юрукова, Йорданка. Амфората от Панагюрското съкровище и монетосеченето от първата половина на IV в. пр.н.е. — Археология, 1980, № 3, 19—26.

Юрукова, Й. Оловен печат на цар Константин Асен (1257—1277). — В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 163—167.

Conovici, Niculae et Radu Lungu. Un nou tezaur de monede bizantine descoperit la Pacului lui Soare. — SCIV, 1980, N 3, 397—402.

Custurea, Gabriel. Precizări cu privire la chronologia unor mone-

de medievale descoperite la Păcuiul lui Soare. — SCIV, 1980, N 4, 641—642.

Медна монета с монограма на Тертер на лицевата страна и двуглав орел на опаката.

Fitz, Jenö. Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts. T. 1—2. Budapest etc., Akademiai kiado, 1978. 945 p.

Rez.: Iudita Winkler. — Studii clasice, 19, 1980, 181—183.

Georgiev, Pavel P. Au sujet de l'interprétation des sceaux de plomb de l'archevêque Georges de Bulgarie. — Etud. balk., 1980, N 3, 120—129.

Iliescu, Octavian. Premières apparitions au Bas-Danube de la monnaie réformée d'Alexis Ier Comnène. — В: Etudes byzantines et post-byzantines. T. 1. Bucureşti, 1979, 9—17.

Jordanov, Ivan. Une trouvaille collective de monnaies du Moyen Age (XIIIe s.) près du village de Dolna Kabda, district de Tărgovište. —Byzantinobulgarica, 6, 1980, 173—211.

Jouroukova, Jordanka. Imitations de monnaies antiques du IVe s. av.n. ère faites en Bulgarie. — Thracia, 5, 1980, 205—214.

Poenaru, Bordea Gh. et R. Ocheşeanu. Probleme istorice dobrogene (secolele VI—VII) in lumina monedelor bizantine din colecţia Muzeului de istorie naţională şi arheologie din Constanţa. — SCIV, 1980, N 3, 377—396.

Simič, Vojislav. On chemical composition of Roman copper bronze and Brass coins minted in the 1st, 2nd and 3rd centuries in local Balkan Mints. — Balcanica, 10, 1979, 31—50.

Епиграфика

Алексиев, Йордан. Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980, 443—450. (Втори междунар. симпозиум Велико Търново, 20—23 май 1976 г.).

Бешевлиев, Веселин. Летописи на камък от времето на I и II български държави. — Пламък, 1980, № 10, 150—160.

Георгиева, Д. и В. Иванова. Каменни надписи във възрожденските църкви от Шуменско. — Год. музеите от Сев. България, 5, 1979, 50—59.

Герасимова-Томова, В. Късногръцки надписи от Несебър XIV—XV в. — В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 197—200.

Йосифова, М. Един паметник на средновековната криптография от Калиакра. — В: Българско средновековие. Бълг.-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 168—171.

Ковачева, Теодора. Необнародвани археологически старини от Плевенско. — Изв. музеите Северозап. България, 5, 1981, 55—69. Епиграфски материали.

Сачев, Евгений. Рисунка с надпис от Мурфатлар. — Изв. Нац. истор. музей, 3, 1981, 185—192.

Смядовски, Стефан. Към въпроса за надписите от скалната църква „Св. Безсребърници". — Векове, 1981, № 1, 78—79.

Gerasimova-Tomova, V. Beiträge zur thrakischen Onomastik. — В: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 43—55.

Gerasimova-Tomova, Vasilka. Vicus Matiganis. — Byzantinobulgarica, 6, 1980, 149—152.

Mihailov, Georgi. Documents épigraphiques de la côte bulgare de la mer Noire. — В: Actes du VIIe congr. internat. d'épigraphie grecque et latine, Constantza 9—15 sept. 1977. Bucureşti, 1979, 263—271.

Mihailov, Georgi. Inscriptions de la Thrace égéenne. — Филология, 1980, № 6, 3—19.

Muşeteanu, Cirşan. Fragment di diplomă militară romană de la Durostorum. — SCIV, 1980, N 3, 477—478.

Papazoglou, Fanoula. Structures ethniques et sociales dans les régions centrales des Balkans à la lumière des études onomastiques. — В: Actes du VIIe congr. internat. d'épigraphie grecque et latine, Constantza 9—15 sept. 1977. Bucureşti, 1979, 153—169.

Popescu, Emilian. Die Inschriften aus Kleinscythien. — В: Actes du VIIe congr. internat. d'épigraphie grecque et latine. Constantza 9—15 sept. 1977. Bucureşti, 1979, 173—292.

Van Soesbergen, Peter G. Thracian personal, ethnical and topographical names in the Bronze Age Linear A and B text from Crete and the Greek Mainland. — В: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 131—140.

Velkova, Živka. Le iscrizioni trace. — В: Actes du IIe congrès internat. de thracologie, Bucarest 1976. T. 3. Bucureşti, 1980, 149—153.

Музейно дело и консервация

Боянова, Виолета. Един много софийски проблем. Паметници и реставрация (в столицата). — София, 1980, № 9, 4—6.

В действие идеите на Благоевградското съвещание. Обсъждане на новата експозиция на Окръжния исторически музей във Враца. —МПК, 1980, № 6, 37—41.

Василева-Младенова, Красимира и Георги Александров. Консервация и експониране на Римска баня № 2 край Монтана. — Изв. музеите Северозап. България, 5, 1981, 231—242.

Великов, Величко. Музейното дело в Шуменския край през периода 1857—1904 г. — Год. музеите от Сев. България, 5, 1979, 200—208.

Дживджанов, Благой. Консервационно-реставрационна обработка на стенописни фрагменти от скалните черкви край село Иваново. — МПК, 1980, № 6, 43—47.

Димитров, Божидар. Българската средновековна цивилизация (Париж, юни — септември 1980 г.). — Векове, 1980, № 5, с. 100. Изложбата в Париж.

Иванов, Иван Н. Исторически паметници и паметни места в Русенски окръг и тяхното познавателно и възпитателно значение. — В: 75 години музейно дело в Русенски окръг (доклади и съобщения, изнесени на науч. сесия, Русе 19 май 1979 г.). Русе, 1980, 1—19.

Капелкова, Кристина. Изложбата „Култура и изкуство на средновековна България". — Изв. Нац. истор. музей, 3, 1981, 349—356.

Лазов, Г. и Ал. Минчев. Изложбата „Тракийско изкуство и култура" в Полша, Куба, Мексико и САЩ. — Изв. Нац. истор. музей, 3, 1981, 357—364.

Показана през 1976 и 1977 г.

Од археолошкото благо на СР Македонија. [Каталог на изложба]. (Ред. Бошко Бабик). Скопје, Археол. музеј на Македонија, 1980. 150 с. 27 л. ил.

Попова, Евгения. 120 години музейно дело в Шуменския край — Год. музеите от Сев. България, 4, 1978, 228—229.

Примов, Борислав. Изложбата „Българската средновековна цивилизация" в Париж и отзивите за нея във френския печат. — ИПр, 1980, № 6, 140—144.

Представена през юни — септември 1980 г.

Примов, Борислав. Изложбата „Българска средновековна цивилизация“ в Париж, 1980. — МПК, 1980, № 6, 48—50.

Юни — септември 1980 г.

Радонов, Здравко. Музейното дело през управлението на БЗНС (1920—1923 г.). — Изв. Бълг. истор. д-во, 33, 1980, 131—152.

75 години музейно дело в Русенски окръг. Русе, Окр. истор. музей, 1979. 83 с. с ил.

Теофилов, Теофил. Как да ги запазим за поколенията. — Плиска, Мадара, Преслав, № 8, 23 март 1981, с. 11.

Относно проучването, реставрацията и консервацията на хълма Царевец.

Хаджиев, Георги, Николай Кацков и Цанко Цанков. Геолого-структурна обстановка в района на Ивановските скални църкви.— МПК, 1980, № 6, 25—36.

Шишманова, Йорданка. Помощта на Русия за създаването на музея в град Бяла. — В: 75 години музейно дело в Русенски окръг (доклади и съобщения, изнесени на науч. сесия, Русе 19 май 1979 г.). Русе, 1980, 72—76.

Ямантиев, Христо. Третата крепостна стена в Калиакра. Проект за експониране. — МПК, 1980, № 6, 21—24.

Angelova, Rahel. Současna bulharska architektura a ochrana architektonickych pamatek v Bulharsku. — Architektura ČSR, 37, 1978, 375—376.

СТ. ПЕТРОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Йорданка Юрукова — Политическата обстановка в Югоизточна Тракия около средата на III в. пр.н.е. (по нумизматични данни) . . 1

Георги Александров — Археологическите проучвания в Михайловградски окръг и перспективи за тяхното развитие 8

П. Георгиев, Т. Смядовски — Параклисът при Голямата базилика в Плиска 13

К. Попконстантинов, А. Мединцева — За глаголическите надписи от X в. 27

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Стефан Смядовски — Епиграфско-текстологични добавки върху три старобългарски надписа 38

Николай Овчаров — Към иконографията на някои светци през X—XIV в. 43

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Александър Г. Бонев — Е. Н. Черных. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С., БАН, 1978. 387 с. 51

Върбинка Найденова — Zl. Gočeva und M. Oppermann. Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae (=Corpus cultus Equitis Thracii, I). Leiden, E. J. Brill, 1979. 122 p., 72 Tafeln und einer Karte (=Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, publiées par M. J. Vermaseren, 74). Zl. Gočeva und M. Oppermann. Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. I. Durostorum et vicinia, regio oppidi Tolbuhin, Marcianopolis et vicinia, regio oppidi Šumen (=Corpus cultus Equitis Thracii, II, 1). Leiden, E. J. Brill, 1981. 176 p., 84 Tafeln und einer Karte (=Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, publiées par M. J. Vermaseren, 74). 54

Екатерина Манова — М. В. Седова. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). М., Наука, 1981. 194 с., 81 рис. 56

ПРЕГЛЕД

В. Найденова — Симпозиум „Балканите и Полша през античността и средновековието“ . 58

Ат. Милчев — Академик Алексей Павлович Окладников 59

Т. Иванов — Богдан Желев Султов (1930—1982) 60

КНИГО ПИС 62

TABLE DES MATIERES

Jordanka Jurukova — La situation politique en Thrace du Sud-Est vers le milieu du IIIe s. av.n.è. (d'après des données numismatiques 7

Georgi Aleksandrov—Les recherches archéologiques) dans le département de Mihajlovgrad et perspectives de leur développement 14

P. Georgiev, T. Smjadovski — La chapelle près de la Grande basilique à Pliska 27

K. Popkonstantinov, A. Medinceva — Sur les inscriptions glagolitiques du Xe s. 37

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Stefan Smjadovski —Compléments épigraphiques-textologiques sur trois inscriptions vieux bulgares 43

Nikolaj Ovčarov — Sur l'iconographie de certains saints pendant les Xe—XIVe s. 49

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Aleksandar G. Bonev — Е. Н. Черных. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С., БАН, 1978. 387 с. 51

Vărbinka Najdenova—Zl. Gočeva und M. Oppermann. Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae (=Corpus cultus Etuitis Thracii, I). Leiden, E. J. Brill, 1979. 122 p., 72 Tafeln und einer Karte (=Edudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, publiées par M. J. Vermaseren, 74). Zl. Gočeva und M. Oppermann. Monumenta inter Danubim et Haemum reperta. I. Durostorum et vicinia, regio oppidi Tolbuhin, Marcianopolis et vicinia, regio oppidi Šumen (=Corpus cultus Equitis Thracii, II, 1). Leiden, E. J. Brill, 1981. 176 p., 84 Tafeln und einer Karte (=Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, publiées par M. J. Vermaseren, 74). 54

Ekaterina Manova — М. В. Седова. — Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). М., Наука, 1981. 194 с., 81 рис. 56

REVUE

V. Najdenova — Symposium „Les Balkans et la Pologne pendant l'Antiquité et le Moyen âge 58

At. Milčev — Académicien Aleksej Pavlovič Okladnikov 59

T. Ivanov — Bogdan Želev Sultov (1930—1982) 60

BIBLIOGRAPHIE 62